

L'arc de Sant Martí i el diccionari normatiu. Norma lèxica i variació diatòpica*

1. Un diccionari prescriptiu o normatiu és, entre altres coses, un instrument de gran importància en el procés de construcció d'una llengua. D'una banda, actua com a punt de referència dels parlants en la definició i en l'acceptació dels criteris de correcció i d'adequació; condiona, doncs, la imatge que arriba a bastir cada usuari de la pròpia llengua, en general, i de la seua varietat en particular (territorial, social, generacional, etc.). En aquest darrer àmbit, la presència en un diccionari normatiu del lèxic percebut com a característic d'una varietat, especialment, territorial pot tenir una influència directa sobre el grau en què els parlants d'aqueixa varietat assumisquen com a propi el diccionari i el model de llengua que aquest representa.¹

No hem d'oblidar, d'una altra banda, que els diccionaris prescriptius, al seu torn, reflecteixen una determinada concepció de la llengua que ajuden a fixar; mostren *un model* d'aqueixa llengua: el model que es pretén de difondre i de fer arrelar entre els parlants. Són eines fonamentals en la planificació lingüística. La tasca de tria i de fixació (escriptura, pronúncia, valors semàntics i gramaticals, usos fraseològics) de segons quins mots i de segons quines variants és probablement l'operació fonamental en la construcció d'aqueix model de llengua. És també de gran importància la informació que poden donar els diccionaris sobre

* Aquest estudi s'ha dut a terme dins els projectes de recerca: «Constitució d'un corpus textual per a una gramàtica del català antic» (IEC, ref.: IVITRAIEC/PT2009-S0406-MARTINES01); «DIGICO-TRACAM (Programa PROMETEO per a "Grupos de Investigación en I + D de excelencia")» (GV, ref.: PROMETEO-2009-042), i «Gramàtica del Catalán Antiguo» (MICINN, ref.: FFI2009-13065 (Subprograma FILO)).

1. Fóra inexacte i també ingenu reduir els condicionants d'aquesta identificació a la sola inclusió al diccionari del lèxic d'una varietat geogràfica. Hi ha factors i representacions de caire polític i ideològic que probablement hi tenen tant o més pes.

l'abast territorial, l'adequació al registre o la consideració social de cada mot admès. Aquesta informació pot oferir-se amb expressions explícites o per mitjà de marques i signes específics; també pot inferir-se del sistema de remissions d'una variant o d'un mot a un altre,² de la tria i la jerarquitització de les accepcions dins un mateix article, dels exemples que il·lustren les definicions o, fins i tot, del model de llengua que es fa servir per a vehicular la informació del diccionari.³

A diferència d'un diccionari descriptiu (Rafel, 2005, p. 54-57; Béjoint, 2000, p. 100-102), un diccionari prescriptiu exigeix una tasca de selecció (sovint complexa) de formes dins una realitat lingüística inevitablement marcada per la variació, en els eixos geogràfic, cronològic, funcional o social. Com és ben sabut, la necessitat d'una norma, en aquest cas lèxica, connecta directament amb l'objectiu d'augmentar l'eficàcia comunicativa i social d'una llengua. Recordem que el sol accés dels vulgars romànics a l'escriptura i als àmbits formals de l'oralitat ja va arrossegar l'elaboració de models de correcció i d'adequació al llarg de les edats mitjana i moderna (cf., p. ex., Nadal, 1992, 1999; Martines, 2006). En la societat contemporània, la norma lingüística ha arribat a esdevenir un element del paisatge quotidià dels parlants: la presència en la vida diària de l'escriptura i de l'oralitat lligada al canal escrit i amb graus de formalitat diversos ha intensificat el contacte dels parlants amb la norma. Tradicionalment els difusors de la norma havien estat, a grans trets, l'escola, la predicació eclesiàstica, la literatura i el poder civil (les institucions polítiques i jurídiques i les classes socials dirigents). A les hores d'ara, els parlants de les llengües amb un estatus social normalitzat viuen immersos en la norma; i això en el canal escrit i en l'oral. N'hi ha prou a pensar en els mitjans de comunicació omnipresents i en una llarga sèrie de contextos quotidians en què es fan visibles les llengües a l'ombra de la norma: en les diverses menes de retolació (urbana i comercial), en la publicitat, en l'etiquetatge, en les cartes i les llistes de preus de restaurants i centres comercials, en la literatura de consum massiu... Cal recordar encara com s'ha multiplicat tot això amb la irrupció de la xarxa i la tecnologia en la quotidianitat.

La necessitat de norma arriba a afectar àmbits d'ús que en altres èpoques havien sobreviscut en la variació: els col·loquials. La (re)creació de contextos col·loquials versemblants i alhora capaços de ser assumits per un públic tan ampli com siga possible exigeix la construcció de models col·loquials estandarditzats (i, doncs, connectats a la norma); pensem en les telesèries, en la ràdio, en el cinema, en la publicitat o en el teatre que pretenen de reflectir (o, més tost, de crear) situa-

2. Per exemple, una variant o un mot presos com a secundaris poden remetre als presentats com a principals, que inclouen la definició.

3. És a dir, el model de llengua que s'empra dins les definicions, els exemples, les observacions, etc.

cions quotidianes i versemblants, que han de vehicular-se en un registre col·loquial, pretesament espontani, natural i versemblant. Al capdavant, s'arriba a la necessitat d'elaborar un model col·loquial per a aquests àmbits, un model que es projecta després sobre els usos reals quotidians i els arriba a influir.

Pensem també en parcel·les de les llengües que fins no fa gaire havien sobreviscut en la variació: els noms dels peixos, dels ocells, dels dolços, de les herbes aromàtiques i les espècies culinàries, de la verdura i la fruita, etc. Hi ha hagut canvis en la tecnologia, en les normes i els hàbits de consum i en els interessos comercials que han exigut en la pràctica la tria i la fixació d'aqueixes denominacions. Pensem, per exemple, en la informatització de les subhastes del peix o de la verdura a les llotges, en l'elaboració de catàlegs comercials, en la fixació dels preus, dels tipus i dels ingredients dels productes, en la necessitat d'etiquetar-los i de publicitar-los i, fins i tot, en els interessos de les marques i les patents comercials.

La mundialització econòmica i cultural ens situa en un marc de contacte de llengües constant i de gran abast. La traducció viu ara (i previsiblement això anirà a més) un veritable esclat que exigeix l'anostrament de productes culturals (terminologia específica, literatura, publicitat, telesèries, cinema, notícies...) creats en llengües diverses i en registres d'aquestes llengües també diversos. La tasca del traductor ha de moure's, sovint dins un context de pressa i d'urgència, entre la fidelitat a l'original i la necessitat de produir-ne una versió adequada al públic consumidor i als interessos econòmics de les empreses.

L'avanç en el coneixement científic i en la tecnologia i la difusió d'aquests entre el públic afavoreixen la generació i la difusió d'un volum important de terminologia en l'ús del parlant mitjà. És constant la creació de terminologia amb graus d'especialització diversos, sovint vehiculada en llengua anglesa i que cal adaptar a cada llengua i a cada realitat cultural. Els diccionaris normatius han de donar pas a constants novetats terminològiques que sovint exigeixen adaptació (Cabrè, 2007).

En tots aquests àmbits, la captació de públic (consumidors) pot abastar escales diverses: des de la localitat, a la comarca o a tota una comunitat (política o cultural i lingüística); i pot tenir com a destinataris segments socials, professionals o generacionals també variables. Així, doncs, segons els casos, el model lingüístic pot permetre i, fins i tot, exigir graus diversos quant a la variació (territorial, social, etc.).

L'existència d'una norma esdevé una condició necessària perquè una llengua pugui tenir accés i viabilitat en un marc complex com el que descrivim sumàriament. Aquesta norma ha de comptar amb la diversitat de contextos d'ús i, doncs, amb diversitat de necessitats comunicatives que aquests generen. Aquesta quasi obvietat pren un relleu particular quan ens ocupem d'una llengua, com la catalana, amb un ús social condicionat, amb graus d'intensitat variables segons els terri-

toris, per la minorització i la interferència i amb un procés de difusió i d'arrelament de la norma encara no prou sòlid i generalitzat i, com és sabut, sotmès a tensions de caire sociopolític i identitari.

Potser no convé menystenir, en un tal panorama, que una part molt grossa dels usuaris actuals i futurs del diccionari normatiu tenen un domini del català no sempre equiparable al que devia mostrar el catalanoparlant mitjà de la primeria del segle XX; aquest és un factor que cal afegir a la diversificació d'àmbits d'ús de les llengües en les societats contemporànies, als quals també ha accedit el català i als quals confiem que continuarà accedint. En aquest context la presència de la variació geogràfica en el diccionari normatiu té, a més del vessant emblemàtic i identitari, gens menyspreable, una justificació fonamentalment pràctica: resoldre les necessitats dels usuaris. El diccionari normatiu, com a orientador dels usos lingüístics, ha de ser una font d'informació i ha de fornir aquesta informació d'una manera accessible i eficaç.

2. Un motiu de debat tradicional ha estat entre nosaltres el grau en què apareixien representats els diversos parlars catalans, abans en el *DFabra*, i ara en el DIEC. Com ja ha estat advertit, el *DFabra* inclou, a la vora del que podríem anomenar vocabulari general (comú a la majoria de les varietats catalanes), una representació notable de lèxic d'àmbit territorial restringit. En aquest punt, se solen recordar⁴ les paraules de Fabra en el «Prefaci» del mateix diccionari (1932, p. VI-VII): «Segurament algú no trobarà bé que no sigui inclòs en el *Diccionari General* tal o tal mot peculiar de la seva contrada; però que pensi que si aquest mot ha de figurar un dia en el diccionari general de la llengua literària, ha d'ésser perquè un escriptor d'aquella contrada l'elevi, ell que el coneix bé, a la categoria de mot literari». El treball citat de Colón i Soberanas (1985, p. 218-219) ja va fer notar, d'una banda, la inclusió en aquest diccionari de mots d'àmbit territorial molt restringit que, presentats sense cap marca geogràfica, s'han interpretat com a propis de la llengua comuna; de l'altra banda, va advertir l'absència de vocables bàsics per a algun dels grans blocs dialectals.

Són diversos i notables els estudis parcials en què, d'una manera o d'una altra, es crida l'atenció sobre l'absència en les diverses edicions del *DFabra* i del DIEC de mots (o variants), d'accepcions o d'unitats fraseològiques considerades com a pròpies d'alguna varietat del català.⁵ Cal reconèixer que s'han omplert una part

4. Cf, p. ex., Colón i Soberanas (1985, p. 218-219), Solà (1987, p. 115) i Ginebra i Solà (2007, p. 205).

5. Sobre aquesta mena de treballs fets des dels anys vuitantes ençà, cf. l'inventari de Xavier Rull (2007, p. 69, n. 69). Gosariem afegir a aquest detallat inventari, les observacions que va fer Enric Valor al *DFabra* cap al 1948 editades per Emili Casanova (1996); el treball de Germà Colón (2007) sobre el verb *empomar* o els d'Àngela Buj (2007) i de Lluís Gimeno (2007). Cf., p. ex., quant a lèxic del País

important d'aqueixos buits en les successives reedicions del *DFabra* i, sobretot, amb la primera edició del DIEC. Tot i així no és gens difícil de descobrir-hi encara ara mancances que cal resoldre.

La presència de les diverses varietats del català en el diccionari normatiu, especialment si pensem en una futura obra, nova quant a l'estructura, als objectius i a la metodologia (Rafel, 2012), s'hauria de plantejar segons uns criteris que continuessen i aprofundissen l'esperit i la tasca que, en bona mesura, ja inspirava la reforma fabriana⁶ i que, com diem, s'han mantingut en el DIEC i en els materials que s'enllesteixen a les hores d'ara al si de la Secció Filològica de l'IEC.⁷ Fóra desitjable partir d'una reflexió sobre les necessitats comunicatives dels parlants en la societat contemporània, a què al·ludíem adés (cf. § 1), i sobre el repertori lèxic que comporten aquestes. Damunt aquesta base es podria concretar no sols el lèxic general compartit, sinó també quin és el repertori específic de cada territori que cal incorporar en un diccionari normatiu general. Al capdavant, una tal reflexió és el mitjà per a definir quin és el model de llengua que hauria d'inspirar aquest futur nou diccionari normatiu en tots els àmbits de la variació, ja esmentats adés.

Els grans avanços que s'han produït darrerament en el coneixement dels parlars catalans contemporanis⁸ i en l'elaboració i el processament de corpora textuals⁹ seran mitjans de gran utilitat en aquest procés. El criteri de l'ús literari, bàsic en la tasca fabriana (Lamuela i Murgades, 1984), s'ha de complementar amb el coneixement de l'ús real de la llengua i dels avanços i els entrebancs en el procés d'estandardització i de difusió de segons quines formes lèxiques a cada territori. No es tracta d'incloure al diccionari sols els mots percebuts quasi com a emblemes identitaris de cada parlar sinó també, i sobretot, tot aquell repertori que es considera propi del model de referència i útil i necessari en l'ús de la llengua del parlant mitjà en les diverses varietats catalanes i en els diversos contextos de comunicació (més o menys formals, professionals, generacionals, etc.). I això sense perdre de vista el paper referencial del diccionari normatiu per a tot el domini lingüístic català i la tasca de selecció dins la variació que això exigeix.

Valencià, la «Llista de paraules del Fabra que caldrà esmenar» d'Enric Valor (1948, ed. de Casanova 1996), Casanova (1990).

6. Siga'ns permès d'evocar una volta més aquelles paraules de Fabra adreçades als escriptors valencians i balears (1920), encara ben útils.

7. Pensem en la proposta per al lèxic estàndard, paral·lela a la *Proposta per a un estàndard oral de la llengua catalana, I: Fonètica* i la *Proposta per a un estàndard oral de la llengua catalana, II: Morfologia* (1999).

8. En aquest sentit, són una eina fonamental el DCVB, l'ALDC i la llarga llista de treballs monogràfics i d'atles comarcals i regionals que s'han dut a terme durant les darreres dècades.

9. Pensem en el CTILC i en el DDLC; o en els corpus diacrònics (p. ex., CICA). En l'àmbit de la neologia (general i específica) cal comptar amb els recursos del TERMCAT i amb l'Observatori de Neologia (OBNEO, UPF, IULA).

3. El català de les Terres de l'Ebre o, si voleu amb una denominació potser més ampla, de l'antiga diòcesi de Tortosa ha estat objecte de molts i excel·lents estudis. En aquelles contrades, són especialment saborosos els fruits de la geografia lingüística, de la sociolingüística, de l'onomàstica, de l'etnolingüística i, fins i tot, dels estudis d'orientació diacrònica. Damunt aqueixos fonaments, a més, s'han bastit aquí reflexions i propostes concretes dins el camp de l'estandardització de la llengua, amb una especial sensibilitat per la preservació i la incorporació als registres formals dels trets que singularitzen el català d'aquestes terres.¹⁰ La geografia, la història i la mateixa realitat humana han fet d'aquests comarques una peça clau dins la suau transició entre les varietats del català de més al nord (cap a la resta del català occidental) i de més al sud (cap al valencià, en sentit més estricte).

Cal reconèixer la presència notable de vocables identificables com a tortosins al diccionari normatiu; sovint són mots comuns a altres dialectes, especialment al valencià, al parlar de la Franja o al nord-occidental (a voltes, també amb les Illes Balears): *abadejo*, *abadia* 'rectoria', *abatollar*, *acaçar*, *aladroc*, *alfac*, *amerar*, *apegalós* i *apegar*, *ascla* i *asclar*, *ataüllar*, *bac*, *barandat*, *bellota*, *brossat*, *corder*... És singular el cas de *catxel*, aportació tortosina a la llengua comuna que ha servit per a bandejar *berberecho*, barbarisme sagnant i de molta extensió (Veny, 2001, p. 216). Tot i així, en la tasca prèvia a la redacció d'aquests papers, hem pogut confegir una llista encara nombrosa de mots (o variants), accepcions i unitats fraseològiques que probablement haurien de seguir aqueix mateix camí; la major part d'aqueixos materials són compartits per l'àmbit geogràfic a què ja hem al·ludit.

Ateses les nostres limitacions d'espai i de temps, hem optat per presentar ací un únic exemple de la nostra llista: les denominacions de l'arc de Sant Martí. És un concepte que rep en català noms diversos, no tots aplegats ni en els diccionaris descriptius i històrics (DCVB i DECat) ni en el DIEC. La varietat de denominacions d'aquest bell fenomen de la natura ens posarà davant la necessitat de prendre decisions: haurien de ser totes al diccionari normatiu? Convindria incloure'n alguna altra més, ni que fos com a sinònim o variant secundària? N'hi ha que no deuen anar més enllà de l'àmbit local o comarcal; n'hi ha d'altres que abasten regions importants del país. Alguna de les denominacions no enregistrares al diccionari normatiu compta amb documentació ben antiga; n'hi ha que, tot i ser presents al diccionari normatiu, no disposen de gaire ús tradicional o poden donar a entendre la influència d'alguna altra llengua.

10. No podem fer ací esment de tota l'excel·lent bibliografia que s'ha produït en aquest territori. Una petita mostra d'aquests treballs apareixerà citada en l'estudi que presentem ací sobre les denominacions de l'arc de Sant Martí. Sigam permès de tenir un record específic per a l'obra *Aïmes i Cruïlla* (2002) de Joan Beltran i del nostre homenatjat, l'admirat Josep Panisello. És una mostra tangible i excel·lent d'aqueixa voluntat de preservar els mots de la terra i oferir-los a la llengua comuna: a la llengua catalana de tots.

L'estudi d'aquest concepte confiem que servirà per a il·lustrar la diversitat i, doncs, la creativitat lèxica dels parlars catalans; per a mostrar la conveniència de combinar la recerca diacrònica amb les dades vessades per la geografia lingüística (especialment l'ALDC) i els corpus textuais i per la descripció dels usos contemporanis; i també per a exemplificar la necessitat de tenir en compte en aquesta mena de recerques la resta de llengües veïnes (espanyol, aragonès, occità i francès, especialment).

4. Els diccionaris contemporanis defineixen aquest fenomen natural com a «arc lluminós format per refracció i reflexió de la llum del Sol en les gotes de pluja, que presenta els colors de l'espectre disposats en bandes concèntriques i apareix al costat del cel oposat al Sol» (DIEC).¹¹ Aquesta definició reflecteix una concepció científica de la natura, diferent de la representació bastida per la cultura tradicional. Denominacions com ara *arc de Sant Martí* (català i occità), *arco da vella* o *da velha* (gallec i portuguès), *arco de la vieja*, *arco del cielo* o *del Señor* i *arco iris* (espanyol), *arcobaleno* i *arco bevente* (italià) o *arc-dieu* i *arc de Saint Michel* (francès) connecten amb el pensament mític, amb creences i amb fets culturals de gran interès. En aquests noms hi ha recialles de la por davant els mals averanys, antics i ja quasi oblidats, que arrossegava l'arc en el món antic: els noms dels sants i de la divinitat podien conjurar-los i esbandir-los;¹² hi ha la petjada dels mites

11. Una versió més breu i parcialment diferent d'aquest estudi sobre les denominacions de l'arc de Sant Martí en català apareix en Martines (en premsa). Ací eixemplem la documentació antiga i les dades procedents de la geografia lingüística (tant catalana com romànica, especialment, occitana i francesa) i prenem la variació diatòpica de les denominacions d'aquest fenomen atmosfèric com a mostra de les implicacions que hi pot haver entre la variació diatòpica, la lexicografia normativa i la planificació lingüística. Convencions emprades en aquest article a partir ací: escrivim dins claudàtors i en versaleta les metàfores; marquem amb el signe «+» els mots o les variants no enregistrats als diccionaris de referència (DCVB i DECat). Fem servir el sistema AFI en les transcripcions fonètiques, llevat de les extrems de l'ALC, l'ALELOc, l'ALELOR i l'ALEG.

12. La devoció envers sant Martí de Tours («apòstol de la Gàl·lia») degué arribar a Catalunya durant el període carolingi, sota l'influx de l'orde de Sant Benet (Moreu-Rey, 1987, p. 665). A més d'aquest sant, hi ha a l'Europa romànica, en la denominació de l'arc del cel, Sant Joan, Sant Bernabé, Sant Bernat, Sant Donís, Sant Gerard, Sant Lleonard, Sant Marc, Sant Miquel, Sant Nicolau, etc.; fins i tot, Déu mateix hi és convocat: cf. adés *arco del Señor*, encara viu en espanyol, i *arco de Dios* (espanyol antic), *arc-dieu* (francès) o *arco e ogni dio* (italià). V. la distribució geogràfica d'aquestes advocacions en la bibliografia que se citarà després dalt.

Amades (2006 [1950], iv, p. 358-364, i v, p. 714) remarca que, a diferència del que s'ha esdevingut majoritàriament a Europa, aquest meteor no ha tingut entre nosaltres una percepció negativa: sol ser rebut ací amb cançons i danses de joia. El *Costumari català* aplega diverses llegendes i representacions mítiques del fenomen de molt d'interès: l'arc com a gran ballesta o arc del sant que va vèncer el dimoni en una juguesca (aquest va fabricar un arc petit i feble que no va poder competir amb el del sant cavaller de Tours; cf. més avant *arc del dimoni* 'arc petit que pot aparèixer al davall de l'arc de Sant Martí'); l'arc com a serp que beu l'aigua de rius, estanys i mars; corona d'una santa màrtir; estendard d'un vaixell perdut... Alguna d'aqueixes representacions permet vincular (*a posteriori*?) aquest meteor

clàssics de la Vetula i, encara que siga per via culta, d'Ἰρις, la missatgera dels déus i deessa de l'arc del cel; hi ha el record de l'episodi del diluvi bíblic i del pacte entre Déu i l'ésser humà; hi ha la imatge d'aquest meteor com a llamp (al seu torn, expressat amb la metàfora d'un ésser viu: *baleno* 'dofi' > 'llamp'); i, fins i tot, hi ha la representació de l'arc com a ésser viu que pot dur la pluja o pot beure l'aigua de rius i mars i els eixuga i, doncs, pot malmetre la collita.

L'arplega i l'anàlisi de les denominacions que ha generat cada llengua per a aquest veritable espectacle de la natura són un clàssic en els estudis de la geolingüística i de la semàntica d'orientació onomasiològica i cultural. Recordem només aportacions com la de Merian (1914), que aplegà els noms amb què és conegut l'arc de Sant Martí en les llengües de França, o la de Rohlfes (1979 [1939], p. 89-90 i 105), que posà l'èmfasi sobre les creences paganes, més o menys cristianitzades, subjacents en moltes denominacions com les esmentades adés. Per aquesta drecera, hi ha les recerques d'Alinei (1981*a* i *b*, 1983, 1984*a* i *b*) sobre l'arc del cel en les llengües d'Europa, en general, i de l'italià, en concret. Buesa (1989, p. 315-333) va estudiar els noms de l'arc de Sant Martí en les llengües del Pirineu.¹³

Aquest meteor ha generat dites vinculades amb la collita, la predicció de l'oratge i els bons o els mals auguris; sobre els noms de l'arc de Sant Martí i les creences i la fraseologia que les reflecteixen, cal remarcar els estudis de García Mouton (1984), per a l'àmbit hispànic, i els de Gargallo i Pradilla (1997) i Gargallo (2006, 2007), per a l'àmbit del català i també romànic.

Vet ací una mostra del s. xv d'aquelles creences, que recorda dites populars encara ben vives (cf. més avant):

[1]

E, si per ventura aquell ayre se mesclas ab la vapor e los raigs del sol penetrassen per ell, engenrar s ie l *arch* de diverses colors, lo qual si s mostre de mati en la part d occident, tronara e ploura laugerament. E, si s mostre en lo mig die, significa gran força d aygues, e, si s mostre en l orient, significha poquesa d aygues e lo temps sera molt clar apres de aquelles (Alfonso de la Torre, *Visió delectable*, 1484, cap. xxxiii; *Vocabulari Faraudo*; IEC).

amb el paper de Sant Martí com a patró (abans de sant Jordi) dels soldats i de la cavalleria. Moreu-Rey (1986, p. 159) recorda la llegenda del sant cavaller que lluita amb Satanàs, a què ens hem referit adés. Sobre el paper de Sant Martí en el llegendari, en la toponímia i en la cultura popular a casa nostra, són fonamentals els treballs d'Enric Moreu-Rey (1986, p.147-186, i 1987, p. 665-686), basats en la seua tesi doctoral *Sant Martín de Tours. Su devoción en Cataluña según la toponimia, la antroponimia, el folklore, etc.* (ms. en dos volums, Facultat de Filologia, Universitat de Barcelona, 1964); cf. també Carreras Cadi (1908, p. 15-22), Marsà (1955), Buesa (1989, p. 222-224) o Velasco (2007).

13. Dins aquest àmbit pirinenc, cal destacar les aportacions de Bähr (1931) i de Knörr (2001) per al basc.

El *Llibre del Tresor* (s. xv) també s'hi refereix amb el sol mot *arc* (cf. més avant); vet ací un fragment en què hi ha un assaig d'explicar la pluja i la formació de l'arc per damunt dels mites:¹⁴

[2]

E quant lo núvol és ben crescut e negre e moll, que ell no pot pus sofarir la habundància de las aygües que y són vaporades, cové que cayguen sobre la terra; e açò és la pluja. Lavors se lunya la mollea del núvol, que tantost torna blanch e leuger, e lo sol stén sos raigs per mig dels núvols, e fa de sa resplandor hun *arch* de IIII colors diversas, car cascun elament hi met sa color. E açò sol sdevenir al ple de la luna. E quant lo nuu és queucom smogut e leuger, munta en alt, tant que la calor del sol lo confon e·l guasta, en tal manera que hom veu l'ayre clar, net e de bona color (*Llibre del Tresor*, s. xv, p. 158; CICA).

5. La metàfora [ARC] té una gran extensió en llengües de famílies diverses com a procediment per a la categorització conceptual i l'expressió lingüística d'aquest fenomen natural. Alinei (1983, p. 47) ja havia observat que, a Europa, «most words [que donen nom al meteor] are compounds, but also that their head-word represents, in most cases, the motivation 'bow'». Recordem, com a il·lustració, que el llatí *arcus*, el germànic **bogan*, l'eslau **doga* o el grec *τόζον* són sota denominacions com les vistes adés en algunes romàniques (cf. § 4), en l'anglès *rainbow*, l'alemany *regenbogen* o el noruec (*bokmål*) *regnbue* 'arc de la pluja' i en el serbi i el croat *дуга* o *duga* 'arc' o el rus *радуга* 'arc joiós' (o potser 'arc del paradís': *ра(й) + дуга*) i, finalment, en el grec contemporani *οὐράνιον τόζον* ('arc del cel').

La denominació composta *arc de Sant Martí* és la més estesa en el català contemporani (ALDC, III, m. 678; ALC, m. 144; ALPI-PV, m. 433; ALE, I.6, QI:017; *Léxico de los marineros peninsulares*, I, m. 123, p. 330); segons sembla, és també la més antiga: apareix ja al ms. H de la *Crònica* del rei Jaume I:¹⁵

[3]

E, quant vench al matí, veem les veles bé xxv milles envés la mar de Manorques; e podien bé ésser xvii veles. E anant tot aquel dia e tota aquela nuyt e l'altre dia a hora de vespres levà's i orre temps de levat, e féu i *arch blau e vermeyl d'aquests que dien de Sent Martí*, e levà's ia mànega e anà ferir en la mar, e de blancha que era tornà tota negra. E depuys vench el levat e començà quant lo sol era en la posta (*Llibre dels fets de Jaume I*, § 485, l. 7; ed. de Bruguera, 1991, i).

14. Dins la ciència medieval aplicada a la recerca d'una explicació per a l'arc de Sant Martí, cal recordar l'aportació de Dietrich de Freiberg en *De iride et radialibus impressionibus* (c. 1304-1311), de gran valor per al desenvolupament de l'òptica; cf. Alain de Libera (2007, p. 342).

15. Als ms. CDEV hi ha *arc de Sant Joan*; cf. més avall i Martines (en premsa).

Tornem a trobar *arc de Sant Martí* en altres textos medievals, com ara els següents.

[4]

E si lo riubarbre és sech o humit, e quants materials entren en la triaga, e si lo çercle se pot quadrar, e qual fo millor poeta entre Virgili o Homero, quantes steles ha en lo çel, e com se engendre en l'èer lo tro e-l lamp, *l'arch de sanct Martí*, la pedra e altres coses (Bernat Metge, *Lo somni*, p. 214; DCVB i CICA).

[5]

e com la vapor sia de diverses colors lo sol qui fer a aquesta vapor tiyn se d'aquela color e ix ne aquela figura que veets, la qual hom apela *arch de sent Martín* (*Breviari d'amor*, Bibl. Nac. París, MS. Esp. 353, 46; *DBalari*, s. v. *arch de Sant Martí*).¹⁶

[6]

e saben com se rageix lo firmament, e quantes estelas ha en lo cel, e de las planetas, e d-on lo tro e lo lamp e *l'arch de Sant Martí* e la pedra e las altrás coses en l'ayre se crien (Narcís Franch, *El «Corbatxo»*, traducció del *Corbaccio* de Giovanni Boccaccio, s. XIV, p. 44; DECAt i CICA).¹⁷

[7]

La semblança e forma no vull presumir de pintar e figurar en altra forma en la qual aferma sent Iohan si hauer vista dient en lo libre de l'apocalipsi: Estant io en la mia visio, viu que vna cadira fou posada en la qual era vn hom qui sehia, e aquell qui seya en la dita cadira era semblant a l'esguart del iaspi e del sardiu, e lo *arch de sent Martí* era entorn de la dita cadira (Antoni Canals, *Scala de contemplació*, s. XIV, cap. XVIII, p. 176).

Consta en la tradició lexicogràfica, si més no, des del *Thesaurus puerilis*, d'Onofre Pou; aquest inclou *lo arch de Sant Martí* 'haec, Iris, idis', dins l'apartat «De affeccions del ayre».

Arc de Sant Martí es fa trobador, com avançàvem, en una llarga sèrie de dites populars, en general, vinculades amb la predicció de l'oratge; recordem-ne, no més com a il·lustració, una de les més conegudes: «Arc de Sant Martí de matí, la pluja ja és ací; la pluja de matí de vesprada, la pluja ja és passada».¹⁸ Sobre la fra-

16. Cf. més avall l'original occità en el text de [8].

17. Cf. l'original italià: «sanno come si volge il fermamento, quante stelle sieno in cielo e come grandi, qual sia il corso del sole e de' pianeti, come il tuono, il baleno, *l'arco*, la grandine e l'altre cose nello aere si creino» (*Corbaccio*, ed. de Vittore Branca, 1992).

18. Mereix un comentari al marge la presència de *vesprada* en dites de contrades on aquest no és mot viu: «La ratlla de Sant Martí/ La pluja ja es aquí/ Y si es a la *vesprada*/ La pluja ja es passada» (Balaguer, la Noguera) (Rossend SERRA I PAGES, 1929-1931, *Inventari de l'arxiu de l'obra del cançoner po-*

seologia catalana amb aquesta denominació del meteor, vegeu Gomis (1888 i 1998), el *DLabèrnia* (s. v. *arch*), Carreras Candi (1908, p. 19), el refranyer valencià d'Alberola (c. 1927, p. 134), Amades (1930, s. v. *arc de sant Martí*), el DCVB (s. v. *arc*), Farnés (1992, p. 676-682), els ja citats Gargallo i Pradilla (1997) i Gargallo (2006), l'ALDC (III, m. 678), BADARE o el *Refranyer temàtic*.¹⁹

Arc de Sant Martí ha deixat petjada en les comarques interiors valencianes amb parlars de base aragonesa: *arco (de) San Martín* es diu, segons l'ALPI-PV (m. 433), al Castell de Vilamalefa i a Fanzara (l'Alt Millars), a Teresa de Viver i a Assuévar (l'Alt Palància), Marines (el Camp de Túria), a Teresa de Cofrents (la Vall de Cofrents) i, pel sud, a Dolors (Baix Segura); Llatas (1959, s. v. *arco*) ja arrel·legava al Villar (els Serrans); l'ALEANR (m. 1336) el situa a Aranyuel (l'Alt Millars) i a Begís (l'Alt Palància) i a Titaigües (els Serrans); Nebot Calpe (1986, p. 138) dóna *arquico de San Martín* a la Serrania de Xelva.²⁰

Gaidoz *et al.* (1981 [1884-1887], p. 111) aplegaven «*arco de San Martin*, province de Murcie (Espagne)». I és que, certament (com reconeix el DRAE, s. v. *arco: arco de San Martín* 'Murc. arco iris'), arriba al murcià. Tot i que García Soriano el reportava com a 'desus.<ado>' en el *Vocabulario del dialecto murciano* (1980 [1932]), que recull més tost el parlar de l'Horta de Múrcia, es diu a Iecla (Ortuño i Ortín, 1999) i al nord-oest de la regió de Múrcia (Gómez Ortín, 1991). El MALM (m. 9) de Sempere (1995, p. 92) el situa en tres zones: la més extensa al nord-est comprèn Iecla, Jumella, Cieza, Calasparra, Cehegín, Mula, Albudeite, Cabezo de Torres i La Raya; una segona a la costa est, a l'entorn de La Unión, i la darrera al

pular de Catalunya, a MASSOT I MUNTANER, 1994, II, p. 510), «Arc de Sant Martí al matí, pluja pel camí; arc de Sant Martí a la *vesprada*, pluja acabada» (Temp, el Pallars Jussà) (DCVB, s. v. *arc*, CULT. POP.), «Si surt al matí, / l'arc de Sant Martí, / no emprenguis jornada! / mes si a la *vesprada*, / emprèn ton camí» (Girona) (*Tresor de la llengua*; Griera, 1966, s. v. *arc de Sant Martí*; ja inclòs, sense localització, en Amades 1930, s. v. *arc de sant Martí*), «Ratlla de Sant Martí al matí, / l'aygua es aquí; / ratlla de Sant Martí á la *vesprada*, / l'aygua es passada» (Benifallet, el Baix Ebre) (Cels Gomis, 1888, p. 37, n. 43) o «Quan la ralla de Sant Martí surt dematí, l'aigua és aquí. Si de *vesprada*, l'aigua és passada» (Tortosa) (Bayerri, 1979, IV, p. 17); més avant hi ha aquests i altres exemples dels Ports i de la Franja.

Vesprada és ara més propi del català dels valencians (llevat de les comarques septentrionals del País Valencià, on avui es diu *tard*[e], en continuïtat amb el català occidental); la documentació històrica i, com veiem, la fraseologia mostren que en altre temps devia tenir un abast molt més gran; cf., p. ex., en textos barcelonins de les edats mitjana i moderna, com ara: «Divendres XIII. Lo dit dia de mati parti en Bertran de Tamarit correu ab letres dels honorables Consellers per anar an Vilalba de Cardedeu. Torna lo dit dia en la *vesprada*» (*Manual de novells ardots*, vol. I, Barcelona, 1433, p. 285) o «Dijous a 15 de abril 1621 volent-se ajuntar la Diputació loes Braços que per al predit dia la *vesprada* abans eran estats prorrogats [...]» (Pujades, *Dietari*, Barcelona, 1621, p. 47); cf. en aquest darrer «Dit dia a la *tarda* ab dotze galeras de Nàpols [...]» (p. 55).

19. Moreu-Rey (1986, p. 173-175) va posar atenció sobre la presència de *Sant Martí* en català en diversos refranys i en denominacions d'ocells, d'arbres, de figues, etc.

20. Tanmateix, encara és conegut *arco (de) San Juan*, la denominació més pròpiament aragonesa, al Racó d'Ademús (Gargallo, 2004, p. 253); hi tornarem més avant.

voltant de Llorca.²¹ Gómez Ortín (2004, p. 24) cita *arco de San Martín* com a catalanisme general del murcià, a la vora de *majencar, llanda, traspol, gallette* o *canute*.

L'arc del cel rep a les terres d'Oc denominacions diverses, alguna de les quals fa continuïtat amb el català. És el cas de *arc de Sant Martin* o també *arquet de ~ i*, tot sol, *arquet*; més avant ens ocupem d'aquestes dues darreres variants en § 7.²² Vegem, tan sols com a mostra, les dades següents.

Gaidoz *et al.* (1981 [1884-1887], p. 112) i Sébillot (1904, p. 67) havien aplegat un bon grapat de denominacions de l'arc del cel a França, entre altres: *arc / arquet de Sant Martin* al Llenguadoc i a la Provença i *Arc de Sent Martii* a Bearn. Seguint i ampliant, entre altres, els materials de l'ALF (fasc. II, m. 54) i del mateix Sébillot (1904), Merian (1914, p. 43) l'havia situada en algun punt de la Provença i pel gascó. L'ALELOR (I, m. 45) troba [aʁ̃ dé sé_m maʁtĩ̃] a l'extrem est de la zona cartografiada (en concret, a la Roca de Cèser, a l'est de Gard) i, al sud-oest, a l'altre extrem, arreu de l'Aude; aquí també hi ha [arkét dé sām marti] (Querigut, sud de l'Aude), segons l'ALELOC (I, m. 31). Té una presència notable en gascó (centre i sud-est; Merian, 1914, p. 43; ALEG, III, m. 822; ALE, I.6, QI:017). No manca als diccionaris occitans: el *DHonorat*, s. v. *Arc-S-Marti*, *Lou Pichot Tresor (arc-de-sant-Martin; ~ de sedo)*, el *DMistral (arc-de-sant-Martin)*, el *DLevy (arc de san Martí)*, el *DPalay (arc de Sén Martí)*, el *DAlibèrt (arc-de-sant-Martin)* o el *DNiçard (arc de Sant Martin)*.

Hi ha fraseologia occitana amb aquesta denominació ben semblant a la catalana; cf., p. ex., «Quand l'*arc-de-sant-Martin*/ Se mostro lou matin,/ Toujours dins la vesprado/ Avèn quauco reissado», «Quand l'*arc-de-sant-Marti*/ Se mostro lou mati,/ Lou pastre pot tourna dourmi;/ Mai quand parèis lou vèspre,/ Pot ana pèr lou campèstre» (*DMistral*).²³

És aquesta una denominació antiga en els textos occitans; la trobem al *Breviari d'amor* (cf. adés la versió catalana en el text de [5]):

[8]

L'aire mostra mainta color,
Segon que diso li auctor;
Una forma mostra en si

21. Segons explica Sempere (1995, p. 93), a Iecla «el *arco de San Martín* sólo aparece en enero, si no, es el arco iris». És interessant *pata de cabra* de Fuente Álamo i de San Pedro del Pinatar; cf. més avant *coll de cabra* (de Sineu, Mallorca) i *cabreta* de Rafelbunyol (l'Horta Nord).

22. N'hi ha, com aquestes, que mantenen l'apel·lació a Sant Martí precedida d'un altre nucli nominal, com ara, *cercle* o *cerc*, *portal*, *pont*, *raia* (cat. *ratlla*), etc., algun dels quals, com veurem més avall, també apareixen en català i en altres llengües; n'hi ha d'un altre tipus com ara *arc de seda*, *arc de la vesprada*, *arc celeste*, *arc escolan*, *arcolan*, *arcolet*, *pont de Sant Bernat*, etc.

23. Cf. les dites occitanes amb *arc de sant Martin* o amb altres denominacions aplegades als atles occitans ja citats i a Gargallo (2006) i a BADARE.

Qu[ez] apelam l'arc S. Martí,
 E fai si d'ivern o d'estieu,
 Quan lo soleilhs atenh la niieu,
 Quez a preza de la vapor
 De la terra mainta color

(Matfre Ermengaut, *Breviari d'amor*, s. XIII; ed. de Zaïs, 1862-1881, p. 195).²⁴

Fora del català i de l'occità, aquesta denominació reapareix en punts de la Picardia i del francoprovençal (Tissot, 1865, s. v. *a-de-st-Matin* [sic]; Gaidoz et al. (1981 [1884-1887], p. 111); Sébillot, 1904, p. 67; Merian, 1914, p. 43; Robez-Ferraris, 1995, p. 48), en aquest darrer àmbit també amb altres nuclis nominals que corresponen a metàfores com ara [CORONA], [RODA], [CORRETJA] o [RATLLA]; tornarem sobre aquesta darrera més avant.

A la vora de *arc de Sant Martí*, com hem vist, antiga i predominant encara, hi ha en català un pomell de denominacions de molt d'interès: n'hi ha que són variants que afecten el nucli nominal; n'hi ha que afecten el complement; n'hi ha que són totalment diferents.

6. ⁺*Ratlla de Sant Martí*, tot i no aparèixer als diccionaris de referència,²⁵ és la variant amb una extensió territorial més gran en català, després del *arc de ~*. Com mostra l'ALDC (III, m. 678), és ben viva, sobretot, en punts del català nord-occidental, al Camp de Tarragona, al tortosí, a Eivissa i al País Valencià (al migjorn: des de la Safor fins a l'Alacantí; i al nord, des de l'Alt Maestrat en amunt).²⁶ ALC (m. 144) la trobava a Flix (la Ribera d'Ebre) a Falset (el Priorat), també a Vilanova i la Geltrú (amb [j]), a Tortosa (el Baix Ebre), a Gandia (la Safor) i a Dénia (la Ma-

24. Ja constava al *DRaynouard* (1838, II, s. v. *arc*): «una forma mostra en si/ Que apella hom l'*arc-s.-Martí*,/ E fai se d'ivers et d'estieu/ Quan lo solheilhs atenh la niieu» (*Breviari d'amor*, f. 38).

25. El DCVB (s. v. *raia*) havia incorporat *raia de Sant Martí* 'iris o arc de Sant Martí' (Camp de Tarragona, Mallorca i Eivissa) i la dita «*Sa raia de Sant Martí*, si no plou anit, plourà dematí» (Eivissa); el DECat (s. v. *raig*, 53a21), potser seguint-lo i probablement influït pel valencià meridional *rall* (var. de *raig*; cf. més avant), també havia relacionat la *raia de St. Martí* 'l'iris' que trobava a Farrera de P. amb *raig* i la compara amb la [r'aja] *del sol* 'el pic del sol' (l'Alt Pallars) i [lə r'əʒə] *del sol* 'el repetell' (Tuixén, l'Alt Urgell).

El *Diccionari de l'Enciclopèdia Catalana* (<http://ec.grec.net/lexicx.jsp?GECART=0114113>) sí que aplega *ratlla de Sant Martí* (s. v. *ratlla*).

26. Concretament, a Esterrí d'Aneu i Sort (ací com a primera resposta, seguida de *pont de ~*) (el Pallars Sobirà); Cubells (la Noguera); la Febró, la Torre de Fontaubella i Cambrils de Mar (el Baix Camp); Marçà (el Priorat); Móra la Nova (la Ribera d'Ebre); l'Ametlla de Mar i Roquetes (Baix Ebre); Mas de Barberans, Amposta i Ulldecona (el Montsià); Rossell i Sant Mateu (el Baix Maestrat); Simat de Vall-digna i l'Alqueria de la Comtessa (la Safor); Benigànim i Ontinyent (la Vall d'Albaida); Montesa (la Costera); Beneixama (l'Alcoià; ací: [raja]); Pego (la Marina Alta); Tàrbena i Altea (la Marina Baixa) i Eivissa (Eivissa; ací [rəʒə ðə ~]).

rina Alta). Roig i Amades (1926) i Amades (2006 [1950], IV, p. 360) l'havien trobada a Vilanova la Geltrú (el Garraf; cf. *infra*). El *Léxico de los marineros peninsulares* (I, m. 123, p. 440) la localitza a Vilanova i la Geltrú, al port de Cambrils, a l'Ametlla de Mar, a Sant Carles de la Ràpita, a Dénia i a Eivissa. L'ALPI-PV (m. 433) la situa a Beniopa (la Safor), a Benialí (la Marina Alta) i al Campello (l'Alacantí). L'ALE (I.6, QI:017) l'aplega a la Torre de Fontaubella (el Priorat),²⁷ a Amposta (el Montsià), a Ontinyent (la Vall d'Albaida), a Altea (la Marina Baixa) i a Eivissa. L'ALTA (m. 322) la troba a tot el sud i l'est de la Terra Alta (Corbera, Gandesa, el Pinell de Brai, Bot, Prat del Comte, Caseres, Orta i Arnes). Cubells (2005, p. 378) la reporta de la major part de la Ribera d'Ebre. És general a la Marina Alta (Beltran, 2005, p. 234); és pròpia de la Marina Baixa. Deu ser també de punts de la Franja (cf. *infra*).

Es fa present en la cultura popular i en textos d'un llenguatge acostat al parlar de les contrades esmentades; vegem-ne algun tast. Cels Gomis (1888, p. 37, n. 43) inclou la dita «*Ratlla de Sant Martí al matí, / l'aygua es aquí; / ratlla de Sant Martí á la vesprada, / l'aygua es passada*», aplegada a Benifallet (el Baix Ebre). L'*Inventari de l'Arxiu de l'obra del cançoner popular de Catalunya* (Massot i Muntaner, 1994, II, p. 510) reporta els materials de Rossend Serra i Pagès (aplegats entre el 1929 i el 1931), entre els quals hi ha, localitzada a Balaguer (la Noguera), una variant escurçada del refrany anterior («*La ratlla de St Martí/ La pluja és aquí*») i, inclosa com a cançoneta, «*La ratlla de Sant Martí/ La pluja ja es aquí/ Y si es a la vesprada/ La pluja ja es passada*». El tortosí Enric Bayerri (1934, II, p. 648-649) arplega *ralla de Sant Martí*, a la vora de *arc de Sant Martí* i de *arc del dimoni* ('arc petit que pot aparèixer al davall de l'arc de Sant Martí') i, al *Refraner català de la comarca de Tortosa* (1979, IV, p. 17), «*Quan la ralla de Sant Martí surt dematí, l'aigua és aquí. Si de vesprada, l'aigua és passada*».

N'hi ha altres variants; heus-ne ací alguna altra de sud a nord del país. Conec de la Marina Baixa: «*La ratlla de Sant Martí de matí: la pluja ja és ací. La ratlla de Sant Martí de vesprada: la pluja ja és passada*» (o «[...] de vespra(da): la pluja ja se'n va»); a Pego (la Marina Alta): «*La ratlla de Sant Martí: / la pluja ja està ací*». «*Ratllata de sant Martí, / si no plou hui, / plourà de demà de matí*» (Daimús, la Safor) (Morant i Peñarroya, 1995, p. 145). «*La ratlla de Sant Martí de matí, aigua aquí. La ratlla de Sant Martí a migdia, pluja tot el dia. La ratlla de Sant Martí de vesprada, aigua passada*» (Vallibona, als Ports) (<http://www.vallibona.net/costums.htm>); «*La ratlla de Sant Martí de matí que no pergues lo camí*» (Coratxà, el Baix Maestrat) (<http://coratxa.iespana.es/historia/histories.htm>); «*La ratlla de Sant Martí al matí, aigua aquí; la ratlla de Sant Martí a la vesprada, aigua passada*» (Càlig, el Baix Maestrat) (<http://www.quatrecentons.com/calig/dites.htm>). Al Rossell (el Baix Maestrat, a

27. Joan Martí i Castell (1986, p. 569) també aplegava *ratlla de Sant Joan* en els parlants més grans d'aquesta localitat.

la fita amb el Principat), hi ha «Quan surt la *ratlla de Sant Martí*, de matí, aigua aquí; i, de vesprada, aigua passada» (Gargallo i Pradilla, 1997, p. 80). A Tortosa tenim, sense l'apel·lació al sant: «*Ratlla* de vesprada, aigua acabada, *ratlla* de matí, l'aigua és aquí» (Barceló, 1992, p. 275; cf. adés els citats d'Enric Bayerri). A Penarroja (el Matarranya) hi ha «La *ratlla de Sant Martí* de vesprada/ l'aigua passada» i «La *ratlla de Sant Martí* de matí, no pergues camí» (Moret (ed.), 1995, p. 25).²⁸ L'ALDC (III, m. 678) recull a Cubells (la Noguera) «*Ratlla de Sant Martí* al dematí/ la pluja ja és aquí;/ *ratlla de Sant Martí* a la tarda,/ la pluja ja està passada».

Siga'ns permès de reproduir un fragment extens del tortosí Joan Moreira en què hom prova d'explicar l'origen d'aquest nom de l'arc celeste:

[9]

[...] la explicació que donava lo sinyo Ramón Contel, antic campanê de la Seu, de com se produix i perquè's diu *ratlla de Sant Martí*, l'esplendit meteor que coneixem per l'arc iris. [...]:/ «Quan los homens fan bondat a la terra, al cel estan de festa, i'ls que xalen més son los angelets. Dàncen, cànten, jùguen, fan corres, i de vegades fan pedréga de flòs; tirant-se, en fones fetes de fil d'or, clavells i roses i violes i lliris blaus i cunillets i bailarins i flòs d'atres moltes lleis; posant-se, uns a una banda del Sol, i atres a l'atra./ Bamà que un dia, demés de flòs, van apedregàr-se, en tarònjies, trencant dos o tres estèls. Empipat Nostre Sinyó, per a qué no tornés a passà, và i crida a Sant Martí; lo fà puijà a caball, i'l va envià a que senyalés, dasta aon, los angelets tenien permís pera fê acollà les flòs, quan fessen pedréga. Sant Martí que arriba al puesto. Ja's trau l'espasa i cridant a tots los angelets, en la punta, va fê una gran redola, mes gran, molt més que la que's fà en lo cordell de la baralluga quan los xiquets jùguen al «ascla», i ensenyant-los la *ratlla* que en la espasa habia fet, va dir-los —D'aquí no's passa.—/ Lo camí que fan les flòs, quan bruínt, íxen de les fones dels angels quan fan pedréga, es la *ratlla de Sant Martí*./ Si la pedréga es dematí, com les flòs estan mullades per l'aigalera, plou; i si la fan de tarde, com les flòs estan aixutes, no./ Ja hu diu lo ditxo: «Quan la *Ratlla de Sant Martí*, surt dematí,/ l'aigua es aquí./ Si de vesprada/ l'aigua es passàda...» (Joan Moreira, 1934, p. 148-149).

La *ratlla de Sant Martí* apareix en la prosa de Sebastià Serrano (nat a Bellvís, el Pla d'Urgell):

[10]

el deix d'afecte que hi ha en una mirada, la tendresa d'un gest, la *ratlla de sant Martí* al firmament (Sebastià Serrano, 1985, p. 81).

28. A la resta de la contrada hi ha «Arc de matí, l'aigua està aquí» (Calaceit, Cretes, la Freixneda, la Vall del Tormo) o «[...] de *Sant Martí* [...]» (Massalió i Nonasp) i «Arc de vesprada, l'aigua passada» (Calaceit, Cretes, Favara de Matarranya, la Freixneda, Lledó, Nonasp, Torredarques, la Vall del Tormo i Vall-de-roures).

Carme Meix i Fuster (nada a Gandesa, la Terra Alta) escriu en la novel·la *Collita de foc* (2007, p. 19):

[11]

Els hòmens no ploren. Però jo tenia onze anys, pare. Era encara un xiquet, que no ho veies? Només al tard, amb la pluja passada i la *ratlla de sant Martí* entre vessada al cel [...].

El 1975 hi va haver a TVE-Catalunya un programa de ficció amb el títol *La ratlla de Sant Martí*, amb guió d'Ivan Tubau.

Fora del català, la metàfora de la [RATLLA], amb mots sinònims i variants formals diversos segons els dominis lingüístics, s'observava als mapes de l'ALF (fascicle II, m. 54) i de Merian (1914, p. 56 i s.) a l'entorn de Lió i al Delfinat, en el francoprovençal i a la banda oriental del francès de Valònia i al de Normandia, seguida de complements diversos; p. ex., [ròy di sè dj'ã] (Valònia); *raie de St-Martin* o *la raile de Saint-Martin* (Normandia); *râ de St-Martin* (Jura), [râye du dyablyo] (Villars-sur-Montagne) o [ròy]/[râye]/[rèya] *de St-Martin* en punts diversos del francoprovençal; [rě sě běrnǒ] (Isera) o [rě d sě běrnǎr] (Drôme), pel Delfinat; [riô]-*de-San(t)-Berna*, [résî] *de St-Bernard* pel Lionès, etc. Confirment aquestes referències: l'ALEG (III, m. 822), que aplega [ar'ajœ de s'eu] al punt 697; l'ALE (I.6, QI:017), que situa *raie/sillon* ('solc') a Villars-les-Dombes i a Saint Jean-de-Bonn, *raie de saint-bernard* a Marsanne (el Delfinat), *raie de saint-martin* a Quetteville i *règle de saint-martin* a Créances (la Baixa Normandia); l'ALW (III, m. 17), que situa *raie s^t. Jean*, ~ *de s^t. Jacques* i ~ *s^t. Bernard* en una banda important del sud-est de Valònia. Cf. [bãro dé sè_m mařtĩn] a Sernhac (a Gard; ALELOR, I, m. 43) i *barra de San Juan* a Ansó (l'Alt Aragó; v. més avall).

7. *Arquet de Sant Martí* és de la Catalunya del Nord (ALF, fasc. II, m. 54; Merian, 1914, p. 18; ALC, m. 144; ALPO, m. 41; ALE, I.6, QI:017; ALDC, III, m. 678).²⁹ Joan Veny (1980, p. 450) ja esmentava *arquet de* ~ dins els «mots occitans (o d'aire occità)» del rossellonès. Certament, aquesta denominació fa continuïtat amb l'occità: l'ALF (fasc. II, m. 54) i Merian (1914, p. 18), *arquet de sant Marti(n)* a l'Aude i a la Provença (l'Ardèche) i *arquet*, tot sol, al Bearn, a Tolosa, a

29. Com a excepció, el mateix ALDC (III, m. 678) presenta *arc de Sant Martí* com a primera resposta (seguida de *pont de* ~) a Prats de Molló (el Vallespir) i, com a segona resposta (precedida de *arquet de* ~), a Sant Cebrià de Rosselló. Al seu torn, l'ALE (I.6, QI:017) situa *arc de* ~ a Arles (el Vallespir) i a Cotlliure (el Rosselló). L'ALPO (m. 41) troba *arc de* ~ en algunes localitats de la costa i de l'interior del Rosselló. I, a més, *pont de Sant Martí* en una estreta banda del sud de la Cerdanya. Aquesta denominació, com veurem més avant, reapareix a la Catalunya del Sud i punts de l'occità. A Crevillent (el Baix Vinalopó) també es diu *l'arquet* (o *l'arc*) tot sol.

l'Arièja, a l'Aude, a Gard i l'extrem de la Provença, a la fita amb Itàlia. De bell nou, ho confirmen l'ALEG (III, m. 822), l'ALELOc (I, m. 31) i l'ALELOr (I, m. 43): [arkét dé sām marti] o, simplement, [arkét] són vius arreu de l'Aude i per l'Arièja; per allà situa *arquet de* ~ l'ALE (I.6, QI:017: Lesinhan de las Corbièras i Sijan). Segons l'ALPO (m. 41) tenim [larkèt] o [larkəd san marti] a totes les terres occitanes que confronten amb la Catalunya del Nord.

Tampoc no manca als diccionaris occitans: el *DMistral* (*arquet-de-sant-Martin*); el *DAlibèrt* (*arquet, s. v. arc*) o el *DPalay* (*arquet; arquet de la matiade, de la brespade*). I en la fraseologia, p. ex.: «*Arquet al camp, / Lou tèms d'ieui fara deman*», «*L'arquet dal mati / Dis al bouié: vai-t'en dourmi*» (*DMistral*). Hi ha també *arquet del cel* (Tolosa de Llenguadoc) o *arquet de la brespade / de la matiade* (Bearn) (Merian, 1914, p. 18).

Hem trobat *arquet de Sant Martí* en textos occitans del s. XVI:

[12]

Tot segur es seignal de pleja; / Et may quand veyretz de mati / Al cel l'*arquet de Sanct-Marti*; / Et quand su'l tard el es al cel, / Lavetz es signe de far bel, / A tot lo mens per l'endoma (*Ordenansas et costumaz de Tolosa*, 1555, p. 34).

8. *Pont de Sant Martí* ocupa, segons l'ALPO (m. 41) i l'ALDC (III, m. 678), una àrea septentrional important del català occidental i de l'oriental.³⁰ El DCVB en donava referència de Castellbò (l'Alt Urgell) i de la Pobla de Lillet (el Berguedà); i l'ALC (m. 144), de la Seu d'Urgell (l'Alt Urgell), també de la Pobla de Lillet (el Berguedà) i de Llanars (el Ripollès). Amades (2006 [1950], IV, p. 360) reportava l'apel·latiu de *pont* de Vilassar de Mar (el Maresme) i hi afegia que els pescadors d'allà «creien que era el camí que seguien les ànimes dels pobres mariners ofegats en la mar, per pujar a la glòria».

Hi ha la dita, paral·lela a les vistes adés amb *arc* i amb *ratlla*, «*El pont de Sant Martí / si surt al matí, / pluja pel camí; / si surt a la tarda, / pluja passada*», aplegada precisament a Castellbò (Amades, 1930, p. 290); cf. «*Pont de Sant Martí pel matí, la pluja és aquí; i si és per la tarda, la pluja ja és passada. Pont de Sant Martí a la vesprada, la pluja ja és passada*» (Farràs, 1998, p. 88; Gargallo, 2006, p. 6).

La metàfora del [PONT] es repeteix en altres llengües. Gaidoz *et al.* (1981 [1884-1887], p. 111) i, seguint-los, Sébillot (1904, p. 69) aporten *poent de Saint Bernard* de la Provença i del Delfinat, *pont du Saint-Esprit* a l'Ardèche i *poent de sèro* a Llenguadoc. Merian (1914, p. 54-56) afegeix a aqueixes atestacions *pont*

30. Concretament, d'oest a est i segons l'ALDC (III, m. 678): Esterrí d'Àneu (el Pallars Sobirà), Santa Coloma d'Andorra (Andorra), Bescaran i Arfa (l'Alt Urgell), Castelar de n'Hug (el Berguedà), Planoles i Vilallonga de Ter (el Ripollès), Prats de Molló (el Vallespir), Oix (la Garrotxa) i Santa Maria de Corcó (Osona). És també de punts de la Catalunya del Nord (cf. la nota anterior).

de Saint-Martin i ~ *de Saint-Pierre* a l'Ardèche i al Delfinat. A Sant Montan, també a l'Ardèche, hi ha [pwó_n dé sé_m maŕti], segons l'ALELOR (I, m. 43). L'ALE (I.6, QI:017) situa *pont de saint-bernard* pel Delfinat (Clonas, Saint-Jean-en-Royas i Burzet) i *pont du ciel* per la Provença (Valclusa). Al *DHonorat* hi ha *pouant-de-sera* ('*pouán-dé-sere*) pour *pont-de-sera*. Arc-en-ciel'. El *DMistral* (s. v. *pont*) inclou *pont-de-sant-Bernat*, *pont-de-sedo* i *pont-de-sero*.

Fins i tot, en basc hi ha *zubiadar* 'bridge horn', *Erromako zubia* 'bridge to Rome', *Santiago zubi*, *zeruko zubi* '~ to heaven', *San Migelen zubia*, *San Nikolasen zubi*, i *Frantziko zubi* '~ to France' (Knörr, 2001, p. 411).

9. El genèric *l'arc*, tot sol, que ja hem atestat en textos medievals (cf. *supra* ex. [1] i [2]), apareix en diversos llocs (ALDC, III, m. 678); concretament, de nord a sud: Massalió (el Matarranya), Cabanes (la Plana Alta), València (l'Horta), Torís (la Ribera Alta), el Pinós (les Valls del Vinalopó) i Guardamar (el Baix Vinalopó). L'ALE (I.6, QI:017) el localitza a Fraga (el Baix Cinca), a Sorita (els Ports de Morella) i a València. L'ALPI-PV (m. 433) la situa a Peníscola (el Baix Maestrat), l'Alcora (l'Alcalatén), Moncofa (la Plana Baixa), Casinos (el Camp de Túria), Torís (la Ribera Alta), Polinyà (la Ribera Baixa), Llanera de Ranes (la Costera), Crevillent i Guardamar (el Baix Vinalopó). És la solució del Baix Vinalopó (Segura, 2003, p. 167b).

No manca la fraseologia amb *l'arc*; vet-ne algun exemple tret del parlar dels mariners: «*Arc pel matí, prepara el capotí*» (el Campello, l'Alacantí) o «*Arc a la matina, prepara al caputxina*» (Burguet *et al.*, 1988, p. 123).

10. Una altra variant important, si no per l'extensió geogràfica, sí almenys quant a l'antiguitat, és *arc de Sant Joan*. Com avançàvem adés, ja ens consta als ms. CDEV del *Llibre dels fets* de Jaume I.

El DCVB (s. v. *arc*) aplegava *arc de sant Joan* només de Durro (l'Alta Ribagorça) i el DECat (s. v. *arc*, 363a22), de les Viles de Turbó (Cercuran, la Ribagorça, Aragó) en la dita «*el arco de san huan — agua pa deman*». ALC (m. 144) trobava *l'arc de Sant Joan* també a Durro (amb [tʃ]), a Benavarri (la Baixa Ribagorça) i a Peralta de la Sal (la Llitera) (a tots dos llocs: *l'arco San Joan*, amb [tʃ]) i a Binèfar (la Llitera). L'ALDC (III, m. 678) aporta, com a primera resposta al qüestionari, [l₁ar_{ko} ðe s₁aŋ tʃu'an] a Senet de Barravés i a Sopeira (l'Alta Ribagorça) i a Tolba i a Estanya³¹ (la Baixa Ribagorça), i [l₁arka ðe s₁aŋ tʃu'an] a Taüll (l'Alta Ribagorça); [l₁ar^g de s₁aŋ d³zu'an] a Almenar, al nord del Segrià; i, darrerament, [l₁ar^g de

31. Ací distingeixen [(l₁)ar_{ko} ðe s₁aŋ tʃu'an] de [(l₁)ar_{ko} ðe s₁am p¹eðre]: aquest darrer és més [tʃ¹ik] que aquell; cf. més avall aquesta distinció a Trasobares (comarca del Jalón medio - La Almunia, a l'oest de Saragossa) (Pérez Gil, 1995, p. 293).

s,an̩ dʒu'an] a Saidí (el Baix Cinca). Com a segona resposta (després de [ar⁹ de s,am̩ mart'i]), hi ha [ar̩ko ðe san̩ tʃw'an] a les Paüls (l'Alta Ribagorça). Dins els parlars de transició entre el català i l'aragonès, hi aplega [ar̩ko san̩ χw'an] a la Pobla de la Roda (la Baixa Ribagorça). El mateix atlas reporta la dita [ar̩ko ðe san̩ tʃw'an |aɣwa sta ðem'a] a les Paüls (l'Alta Ribagorça). L'ALE (I.6, QI:017) ho confirma: *arc de sant Joan* a Almenar i *arca de sant Joan* a Taüll (cf. *supra*). L'ALEANR (m. 1336) situa [ar̩ko ðe s,an̩ tʃw'an] a Noals (la Ribagorça), a Sanui i a Albelda (la Llitera).

Al ribagorçà de la vall de la Sosa de Peralta (l'Alta Llitera) hi ha, segons Sistac (1993, p. 26 i 253), [ar̩koðesaɲ'tʃwan] a Gavasa i a Peralta (en zona de llengua catalana), i [ar̩koðesaɲ'tʃwan] a Alins (zona «absolutament híbrida», amb trets aragonesos o castellans i catalans). Giralt (2005, s. v. *arc*) dóna *arco de Sant Juan* a Albelda, a Baells i, també, a Peralta de la Sal (la Llitera). En el parlar de transició de la Baixa Ribagorça Oriental, hi ha *arco de san Juan* (amb [χ]; Torres del Bisbe, Jusseu i Aler), segons Quintana (1993, p. 290). «Arco de *san Juan* per la tardada, l'aigua passada» és una dita inclosa en el repertori de *Bllat colrat! Literatura popular catalana del Baix Cinca, la Llitera i la Ribagorça* (Moret, 1997, p. 3 i 177).

Arc de Sant Joan ja havia estat al·legat com a índex del caràcter occidental (extremooccidental, més concretament) del lèxic de la *Crònica* de Jaume I (Ferrando i Escartí, 1995; Ferrando i Nicolás, 2005, p. 115; Ferrando, 2001, p. 527), si més no, en aquest cas, del ms. C i següents. Bruguera (1991, p. 127) s'havia referit a la presència de *arc de Sant Martí* com a element a favor de la «procedència oriental del ms. H»; en el llibre sobre el vocabulari del *Llibre dels fets* de Jaume I, Bruguera (1999, p. 161) aplegava el testimoni de Durro del DCVB. I és que a gosades que contrasta aquesta reduïda presència en català de la denominació *arc de Sant Joan* amb el devesall de dades que forneix el viatge per les terres d'Aragó sobre *arco de San Juan* (o *de San Chuan*). Com ja van fer notar Haensch (1960), Rohlf (1985) i Buesa (1989) i com mostra la geografia lingüística hodierna, aquesta és una denominació amplament arrelada a l'Aragó. Segons l'ALEANR (m. 1336), abasta tota l'actual província d'Osca, emergeix en punts de l'interior de la província de Saragossa i del nord i del sud de Terol, a tocar del Racó d'Ademús (cf. *infra*); es diu també en alguna localitat navarresa (Alcoz, al nord, i San Martín de Unx, al centre-est). Com hem vist adés, arriba pel sud al Racó d'Ademús (País Valencià; Gargallo, 2004, p. 253), tot i que, segons sembla, ja afeblit. El mateix ALEANR (m. 1336) localitza *barra de San Juan* a Ansó i *ramo de San Juan* a Echo.³² L'ALEG (III, m. 822) aportava [ba̯a dé san̩ çw̩an] a Ansó, [ar̩ko san̩ çw̩an] a Bielsa i [ar̩ko san̩ djw̩an] a Benasc.

32. *Ramo de San Juan* és present en la literatura popular d'Echo, com ha mostrat Castañer (2004, p. 259) en les composicions de Veremundo Méndez Coarasa: «sigan ixas follas muertas./ B-há días que si las veyes/ cuando a machurrirse plegan,/ prexinas que ye otro tiempo/ de verano u primavera/ y que lo ramo San Chuan,/ que políus colós amuestra/ fendo circos en lo cielo/ cuando s'acaba la plevia».

Les monografies i la lexicografia dialectals donen un gran nombre d'atestacions d'aquesta denominació, que completen les dades de l'ALEANR; vet-ne ací una tria més o menys ordenada de nord a sud: Badia (1948 i 1950), Alvar (1978a, p. 28), el *DAndolz* i Barcos (2007, p. 174) localitzen a Ansó i Fago, a l'extrem nord-occidental, la variant *barra San Chuan* (o *Juan*). Badia (1948 i 1950) troba *arco San Juan* a Bielsa. Haensch (1960, p. 268) dóna *arco Sanchuán* a Bonansa, Castanesa i Espés, i *árco Sinchuán* a Bisaurri. El *DAndolz* situa *arco de San Juan* a Benasc. Bosch (1929) donava *Arco San Juan* a Fonç (la Baixa Ribagorça Occidental); Arnal Purroy (2003) presenta aquesta denominació com a ja en desús en aquesta contrada. *Arco San Juan* i la dita «Cuando sale l'arco San Juan por o maitino, por a tarde corre o camino» són vius a Laspuña i a El Pueyo de Araguás (Sobrarbe) (Blas i Romanos, 2005, p. 60). *Arco de San Juan* es diu al Somontano de Barbastre (Ríos, 1997; Mostolay, 2007), a Graus (Alvar, 1954), a Bolea (on hi ha també la dita «L'arco de San Juan quita bino y no da pan») (Garcés, 2002); Coll (1902) va aplegar *arco de San Juan* a Binéfar (la Llitera). Al nord de Saragossa hi ha *arco San Chuan* a Saltolaria (Romanos i Lozano, 2003, p. 140). Alvar (1978b, p. 258) donava *arco de San Juan* de la Navarra nord-oriental, concretament d'Igal, d'Izal i de Gallués. A la part central d'Aragó, hi ha *arco de San Juan* 'arco iris' a Oseja i Trasobares (comarca del Jalón medio-La Almunia, a l'oest de Saragossa) (Pérez Gil, 1995, p. 293); cal remarcar que a Trasobares es diu *arco de San Pedro* del «segundo arco iris» (cf. adés la nota 31). Finalment, no en manquen referències en les monografies dialectals del Baix Aragó; p. ex., *arco Sanjuán* a la Sexma de la Honor de Huesca del Común (Terol) (Mercadal, 2004).

Una bona prova de l'arrelament a Aragó d'aquesta denominació de l'arc del cel és la presència en la fraseologia. Ens remetem als refranys citats al paràgraf anterior, als aplegats per de Jaime Gómez i de Jaime Lorén (2002, p. 391) i, sobretot, als aplegats a la base BADARE, molts dels quals ja hi apareixen identificats com a aragonesos.³³

Fora de l'àmbit d'influència de l'aragonès,³⁴ l'advocació de *sant Joan* en la de-

33. Concretament: «Arco de San Juan a la tardada, agua a la matinada» (Martínez Kleiser, 1989 [1953], p. 53); «Arco de San Juan de tarde, / prevén la capa para el aire; / arco de San Juan por la mañana, / prevén la capa para el agua» (Casp) (Gomis, 1998, p. 96); «Arco de San Juan pel mati, / aigua de tarda pel camí» (Santa Liestra; com ja s'explica a BADARE, és a la Ribagorça de predomini aragonès) (Gomis, 1998, p. 96); «Arco de San Juan por la mañana, agua a la tardada» (Martínez Kleiser, 1989 [1953], p. 56); «Arco de San Juan por mañana, / agua a la tardada; / arco de San Juan a la tardada, / agua a la maitinada» (Monsó) (Gomis, 1998, p. 96); «Arco de San Juan, / aigua pa demán» (Ribera de l'Èssera) (Gomis, 1998, p. 96).

34. Knörr (2001, p. 411) fa notar que, en basc, a la vora de denominacions amb *ost-* o *ortz-* 'sky' (*ortzadar*, *ostadar*, literalment, 'sky horn') o *zubi* 'bridge', n'hi ha d'origen romànic, p. ex., amb *arku*; concretament, *San Juaneko arku* 'arch of Saint John'. Gaidoz *et al.* (1981 [1884-1887], p. 130) donaven de L. L. Bonaparte «*Sanjuanekoarko*, dial. roncalais».

Convé advertir que Buesa (1989, p. 324) havia situat Durro (l'Alta Ribagorça) dins l'aranès; com que l'ALC ja havia trobat a Durro *arc de sant Joan*, Buesa va concloure que aquesta denominació era

nominació de l'arc del cel, es concreta, segons la geografia lingüística des de Merian (1914) fins als atles més actuals (ALW, III, m. 17; ALE, I.6, QI:017), al francès d'algun punt de Picardia (aquí amb *arc*) i de Valònia, on apareix amb nuclis nominalment diversos: [RATLLA] (*raie s^t Jean*), [PORTA] (*porte s^t Jean*), [CORRETJA] (*courroie (de) s^t Jean*), [CREU] (*crôye/ clôye/ creû s^t Jean*), [CORONA] (*couronne s^t Jean*) i [SENDÀ] (*sentier s^t Jean*).

11. Presenten una extensió encara més petita les denominacions següents:

a) No manca a l'ALDC (III, m. 678) *el rall de Sant Martí* ([el r₁aʎ de s₁e^m mart'i], localitzat a la Torre de les Maçanes (a l'interior de l'Alacantí, a tocar de l'Alcoià). El DCVB en donava referència d'Albaida (la Vall d'Albaida) i de Benilloba (el Comtat) i citava, del *Tresor* de Griera, «*Rall de Sant Martí*, el que el veu de vesprada, no es mor de matí» (Albaida). L'ALPI-PV (m. 433) el situava també a Benilloba.

El DECat (*s. v. raig*, 51b35), seguint notícia d'Enric Valor i de Josep Giner, reporta *raig de St. Martí* de l'extrem sud; cf. *supra*. El *DMartíGadea* (1891, *s. v. rall*) inclou *rall de Sen Martí* 'arco iris. V. *Arch de Sen Martí*'; recordem que l'autor era nat a Balones (l'Alcoià). Cf. *rall, rallet per raig, raget: un rall (o rallet) d'oli / de llima* (val.). Enric Valor, que devia conèixer aquesta denominació del seu propi parlar de Castalla, la va introduir en alguna de les rondalles:

[13]

Arriba per fi, amb un fred terrible, allà amunt al cel. Es veien les estrelles per milions, grosses com el puny i de tots els colors del *raig de Sant Martí*, i, entremig d'unes boires escarlata, [...] (rondalla «El ferrer de Bèlgida», aplegada a Bèlgida (la Vall d'Albaida), Valor, 1975, I, p. 202).

I la va incloure com a variant de *arc de Sant Martí* dins els «Vocabularis (amb equivalències castellanes)» que clouen el *Curs mitjà de gramàtica catalana referida especialment al País Valencià* (1979 [1977], p. 291): «*l'arc (o el raig) de Sant Martí*, el arco iris»; no la va incorporar, però, al *Vocabulari fonamental* (1988, *s. v. arc de ~*). Sí que tenim *raig de Sant Martí* (*s. v. raig*) al *Diccionari de l'Enciclopèdia Catalana* (<http://ec.grec.net/lexicx.jsp?GECART=0114113>).

b) Els rics materials de l'ALDC (III, m. 678) aporten encara altres denominacions d'extensió més restringida: *l'as de Sant Martí*, *l'ase de Sant Martí* i *+llaç de Sant Martí* ([ʎ₁az ðə s₁am mært'i]).

aranesa. Cf. les denominacions que arreplega Coromines (1990, *s. v. arc*) de l'arc de Sant Martí en el gascó de la Vall d'Aran: *arbe de St. Martí*, *eç ark de Sant Martí*, etc. Castañer (2004, p. 260) segueix Buesa i explica que «este fenómeno atmosférico en los Pirineos contienen abundantes alusiones a *San Martín* en catalán y gascón, a *San Juan* en aragonés y aranés».

L'as de ~ es diu, d'oest a est, a Sant Salvador de Guardiola (el Bages), Cruilles (el Baix Empordà), Banyoles (el Pla de l'Estany) i a Bassegoda (l'Alt Empordà). L'ALC (m. 144) en donava compte d'Avinyó (el Bages) i de Granollers (el Vallès Oriental); i el DCVB, de Llofriu (el Baix Empordà). D'allà mateix, n'hem percaçat una referència al BDC, signada per I. Rocas: «*L'arc de Sant Martí*, dit gaire-bé per tot-hom *art de Sant Martí*,³⁵ posseeix en el nostre parlar també la variant *as*: «*L'as de Sant Martí* surt al vespre, para-li la testa; surt al dematí, el bací» (BDC, III, 1915, «Aclariments», p. 52).

L'ase de ~ es diu a Cànoves (el Vallès Oriental) i Llagostera (el Gironès); el DCVB en donava referència de Centelles (Osona). Pere Barnils ja l'havia aplegada a Centelles (Osona) el 1914 (BDC, II, p. 7). I *+llaç de ~* apareix a Gòsol (el Berguedà).

Totes tres variants poden partir d'una alteració de caire fonètic a partir de *arc*, sovint reduït a [ar ðe / ðə ~]; cf. el canvi de la ròtica a [z] o [s], per assimilació, en *a[z]brocer* (per *arbocer*), *so[s]presa* (per *sorpresa*), *ce[s]cle* (per *cercle*) o, per dissimilació, en *a[z]mari* (per *armari*) (Recasens, 1991, p. 337). Així mateix, tinguem present, en sentit invers, *bi[ɾ]be* (per *bisbe*) o *de[ɾ]bocat* (per *desbocat*) en el mallorquí (Recasens, 1991, p. 270) o a l'Alacantí (Segura, 1996).

Cal comptar probablement també amb la influència semàntica de *as* i *ase*. Convé recordar, quant al darrer, l'existència en altres llengües de denominacions de l'arc de Sant Martí basades en noms d'animals, bé siga per projecció metafòrica o metonímica.³⁶ Més avant esmentem *+coll de cabra*, *+cabreta*, per a l'arc incomplet o per al secundari que pot aparèixer davall un de més gran. Amades (2006 [1950], IV, p. 358-360) n'aplega algun altre: *+la culebra de Sant Martí* (o *del cel*) a la Terra Alta i *+la serp del cel* al Lluçanès. Cf. les denominacions zoomòrfiques que aporta Alinei (1983, p. 67-69) d'arreu d'Europa.³⁷

Malgrat la possible metàfora ([L'ARC DE SANT MARTÍ ÉS UN LLAÇ]), *+llaç de ~* podria partir de *as* (cf. *supra*) i de la fusió de l'article definit i subsegüent palatalització de la [l] inicial (> [ʎ]); cf. *+[lo ʎark de ~]* a Escaldes (Andorra; ALC, m. 144).

c) *+El sol de Sant Martí* és de Son Servera (Mallorca; ALDC, III, m. 678).

35. L'ALC (m. 144) també situa aquesta variant a Sant Feliu de Guíxols (el Baix Empordà): *s'art de Sant Martí*.

36. Una de les llegendes més conegudes sobre Sant Martí ens el presenta dalt d'un cavall.

37. Pere Barnils (1914, p. 7), en el treball esmentat adés, fa una altra proposta que convé reportar. Suggereix que «qui sab si el nostre *ase* és la conservació adulterada i inconcient [*sic*] d'un antic cas recte!»; la reducció fins a *as*, partint d'ARCUS (ARCUS > **arcs* > **ars* > **as*), fóra semblant a *doncs* > *dons* > *dos* i a CORPUS > *cors* > *cos*. Després, hi hauria hagut «el desviament semàntic del mot en boca del poble» cap a *ase*.

d) A Sineu, també a Mallorca, distingeixen entre *s'arc de Sant Martí* i *+coll de cabra* (ALDC, III, m. 678); aquest darrer s'hi fa servir «quan només es fa mig arc». L'ALPI-PV (m. 433) reporta *+cabreta* 'arco iris incompleto' a Rafelbunyol; n'he trobat rastre en murcià (cf. *supra* la nota 21). Per la mateixa dreuera, hi ha *+verde-rol* «arc de Sant Martí en petit: només un tros» a Valljunquera ([berðer'ɔl]; ALDC, III, m. 678).

e) Hi afegim encara un grapat més de denominacions també d'abast restringit.

El DCVB i l'ALC (m. 144) arrepleguen també *l'arc d'Igualada* a Calaf (l'Anoia), *l'arc del dimoni* (ja en Roig i Amades, 1926; Amades, 1930, p. 114) o *arc suís* 'arc secundari concèntric a l'arc de St. Martí i de coloració més dèbil que aquest' (també en Amades, 1930, p. 115).

Amades (1930, p. 114, i 2006 [1950], IV, p. 358-364) n'aplega alguna altra més: *+la corona de sant Eulàlia i la bandera Flamenca*, al Maresme; *l'arc de Barà* i *el pont de Barà*, «per les contrades tarragonines»; ja hem citat adés *+la culebra de Sant Martí* o *del cel*, *+la serp del cel* i *+la pota de cabra*. Explica, a més, que «per la muntanya oriental, on qualifiquen l'arc de Sant Martí de *+camí de Roma*, creuen que assenyala la direcció de les carreres que duïen a Roma i a Terra Santa». El DCVB (s. v. *bandera*) defineix *bandera flamenca* com a «irisació produïda per la llum del sol en travessar certa mena de nuvolades» (Empordà, Costa de Llevant i de Ponent) i explica que «si és cap a la posta i la nuvolada és molt grossa, és senyal infal·lible de pluja; si és cap al matí, assenyala pluja per la tarda (Això no és *s'arc de Sant Martí* ni Déu. Això, mal com no s'ensorra!, és sa bandera flamenca des vent. Es cel està cremat de vent. Mal temps, mestressa, Ruyra, *Pinya*, II, 54)». Veiem a l'esmentat ALC (m. 144) *+el dit de Sant Martí* (l'Anoia).

Al *Vocabulari molt profitós per aprendre lo Catalan Alamany y lo Alamany Catalan* hi ha *L arch de pluya*, que deu ser paral·lel de l'alemany *Der regen bogan* (1502, cap. XXXIII, «DEL AYRE Y VENT», entrada 1471; reproduït també en Colón i Soberranas, 1985, p. 57).³⁸

12. *Arc del cel*, denominació incorporada pel *DFabra* i pel DIEC (però no pel DCVB)³⁹ i absent als atles lingüístics,⁴⁰ només apareix alguna vegada als textos antics i contemporanis:

38. Adés en nota hem vist alguna altra denominació d'àmbit molt restringit.

39. El DDLC (s. v. *arc*) documenta *arc del cel* precisament al *DFabra* i al DIEC.

40. El més acostat és [l,alk al s'el] de l'Alguer, donat com a segona resposta després de [l,al de s,am malt'i] (ALDC, III, m. 678). *El Diccionari català de l'Alguer* de Josep Sanna (1988, s. v. *arc*) inclou la variant *arc-en-cel* (pronunciada [alkans'el]). Cf. la cançó algueresa: «Lo robatori de l'arc de Sant Martí» (Arca, 1990).

[14]

Dyats del sol si saubets sa plombura,/ ne l'*arch del cel* per qual significatge/ se mostra grog, rog, dejus sa verdura,/ ne lo lampech con es del tro missatge (*Cançoneret de Ripoll*, s. XIV, p. 247; RIALC).

[15]

Après d'açò ells [els pagos] meten costa ella i *arch del çel* per ço que tot axi com i *arch del cel* appar de moltes e diuerses colors e s en ua sobtadament (Traducció de *De civitate Dei* de Sant Agustí, s. xv; ed. d'Alabart, 1917, p. 126).

[16]

Se fiu la llum, foragitant las ombras/ de la nit y també las entumidas/ sons del silenci, y advenqué llavoras/ que en mitj de célichs resplandors, voltada/ per l'*arch del cel*, sortint per entre núvols/ [...] aparegué la Verge milagrosa (Víctor Balaguer, *Romiatge de l'ànima*, 1897, p. 36).

En la traducció catalana del *Liber secretorum eventuum* de Joan de Rocatalhada (s. XIV, ms. de la darrerria del s. XV) tenim *arc celestí*, que tradueix *iris* de l'original llatí; cf. *arc celeste* en [20], [21] i en la nota 22.

[17]

Car, segons la letra, serà transportada la seu de la Sglésia sacrosancta en la ciutat de Jherusalem sots un sobirà bisbe, del qual he entès feta menció, segons la letra, sots apo del àngel en l'*Apocalipsi*, en lo capítol xè, axí descrit: «E he hoït altre àngel fort dient devallant del cel cubert de nuu», ço és a saber, «l'*arch celestí* en lo cap d'aquell e la cara d'aquell serà axí com lo sol [...]» (Joan de Rocatalhada, s. XIV, ms. de la darrerria del s. XV, ed. Perarnau, 1998, p. 140).

13. *Iris* es fa present en algun clàssic medieval com a nom d'aquest fenomen meteorològic.

[18]

Ell serp de coure,/ aram, llautó,/ en pal, bastó,/ mès a través,/ per Moysés/ en alt alçada,/ entrecruada,/ clavada-b clau,/ de treva y pau,/ arch e senyal,/ celestial,/ *yris* pintat,/ ffon lo posat/ al firmament (Jaume Roig, *Espill*, c. 1460, v. 13.778; DCVB i CICA).

[19]

lo *iris*, missatger de Juno, vestit de diverses colors (Francesc Alegre, *Transformacions de Ovidi*, Barcelona, 1494, p. 6, a *DAGuiló*).

Semblantment, llegim a l'*Elucidari de las proprietatz* (s. XIV), traducció occitana de *De proprietatibus rerum*:

[20]

Las colors de l'arch celeste dit *yris*, qui al rach del solelh pauzada forma l'arch celeste el ayre, et gagathes et noblas perlas blancas (*DRaynouard*, 1840, III, s. v. *iris*; DOM, s. v. *aire*, b).

No sembla, però, que arribés més enllà dels usos literaris i formals. Pot il·lustrar la lluita entre totes dues denominacions (*iris* i *arc de Sant Martí*) la prosa de Miquel Agustí a la primeria del s. XVII:

[21]

Presagi de avndancia de Pluja [...]. Si la Gallina ab los seus polls se retiran de prompte al principi de la pluja, y si los seus polls hixen al mati tart, y casi per força a la pastura. Si lo *arch celeste* dit *Yris*, e o *de Sanct Marti* se plega deues migjorn, ò aparexera dos ò tres, ò quatre vegadas en lo cel, sera presagi de abundancia de pluja (Miquel Agustí, *Llibre dels secrets d'agricultura*, 1618, f. 2v).

[22]

Presagi del svcces de trons, y llamps, y altres tempestats [...]. Si los dias de estiu, ò de la tardor son mes feruents que la constitucio del any no aporta. Y si alguna vegada al exir del Sol se mostra vn *Yris* (que es lo *arch de Sant Marti*), deues Ponent (Miquel Agustí, *Llibre dels secrets d'agricultura*, 1618, f. 3r).

De la mateixa època és el *Dietari* de Pujades, text de molt d'interès per a conèixer el català de l'edat moderna.

[23]

Arribà a Barcelona lo endemà a 10, y pensà tothom que seria lo *iris* o *arch de Sant Martí*, però aportà més pluja y tempestat (Pujades, *Dietari*, 1622, III, p.128).

S'ha mantingut en la llengua literària: «Jugant fan les boyrines, els borrallons y els *iris*» (Carner, *Sonets*, 30) i «Al riure l'*iris* de la pau hi tornen» (*Canigó*, XII) (DCVB, s. v. *iris*).

La lexicografia catalana no bandeja *iris*, en general amb remissió a *arc de Sant Martí*. Cf., p. ex., *iris* 'Arch de Sant Martí' (*DLabèrnia*, 1840; *DSaura*, 1886), *iris* 'V. Arch de Sen Martí' (*DMartíGadea*, 1891), *iris* 's'arc de S. Martí' (*DFiguera*, 1840); encara que trobem *arc iris* 'Arco Iris. Iris' i *iris* 'V. Arc de Sant Martí' al *DAmat-Esteve-Bellvitges-Juglà* (1803).

La notable presència del compost *arc iris* (o, més tost, quasi sempre [l'arke ~] o [l'arku ~], segons els dialectes) en el col·loquial contemporani deu ser efecte de

la interferència de l'espanyol:⁴¹ no oblidem, com hem vist, l'antiguitat de *arc de Sant Martí*, la gran extensió actual, l'arrelament en la fraseologia i en la cultura popular i, fins i tot, el fet que, d'una banda, ha penetrat en varietats veïnes (murcià i castellanoaragonès) i, de l'altra, fa continuïtat pel nord amb l'occità (cf. més avall).⁴²

La documentació més antiga que hem trobat fins ara de *arc iris* és dels s. XVII-XVIII:

[24]

y sobre de ellas lo *arch iris*, de un costat ix una má ab un senyal que diu [...] (*Manual de novells ardots*, vol. XXIII, 1698-1701, p. 253).

L'apleguen el diccionari de Sanelo (*arch iris* 'arco del cielo'; *Ensayo*, 32v.a; s. XVIII-XIX) i, com acabem de veure, quasi coetàniament, el *DAmat-Esteve-Bellvitges-Juglà* (1803). Sovinteja en textos del s. XIX i, fins i tot, en grans escriptors contemporanis; vet-ne ací una mostra:

[25]

campes ab sos raigs lo Sol, y cuant lo blau cel esmalta lo *arch-Iris* ab sos colors, alegres de casa surten, y del prat en la verdor pastura l' cabrit (M. Anglasesell, «Lo primer disgust», a Antoni de Bofarull, 1859, p. 126).

41. Joan Martí i Castell (1986, p. 569) observà com la generació més jove de parlants (de vint a vint-i-cinc anys) de Marçà i de la Torre de Fontaubella (el Priorat) feien servir el castellanisme *arco iris* en comptes del tradicional *raïlla de Sant Martí*, conegut per les generacions primera (seixanta o més anys) i segona (de quaranta a quaranta-cinc anys).

Joan Coromines (DECat, s. v. *iris*, 863a53 i s.) subratlla l'ús tradicional en català del nom simple *iris* només com a denominació pròpia de la llengua culta i qualifica com a «castellanisme intolerable [...] barrejar les dues denominacions dient *l'arc iris*». El DCVB (s. v. *iris*) incorpora *iris*, tot sol, com a 'arc de Sant Martí' i el documenta en l'*Espill* de Jaume Roig (cf. adés [18]), en el *Canigó* (XII: «*iris* de la pau») i en el *Sonets* de Carner; en canvi, inclou el compost *arc iris*, amb l'anotació de «literari», com a sinònim de *arc de Sant Martí* i de *arc de Sant Joan* (s. v. *arc*, 7).

Iris 'diafragma opac, muscular, contràctil, situat davant la lent de l'ull i que conté en el seu centre la nina o pupil·la' és antic (*Inventari de cirurgia de Cauliach*, Barcelona, 1492; DCVB).

42. Els diccionaris normatius incorporen tant el compost *arc iris* (*DFabra* i *DIEC*, s. v. *arc*) com *iris* 'arc iris' tot sol.

L'ALE (I.6, QI:017) dóna *arco iris* només del portuguès, de l'espanyol i del català; i hi ha variants de *iris* en algun parlar italià. Sobre l'extensió de *iris* i *arco iris* en espanyol (també aquí d'origen culte) davant *arco de la vieja*, *arco del Señor* o *del cielo* (denominacions populars encara vives), cf. García Mouton (1984, p. 176-177). V. la presència encara molt important de *arco del Señor* a Castella - la Manxa (ALECMAN, m. 971) o de *arco de la vieja* a les illes Canàries (*Léxico de los marineros peninsulares*, vol. I, m. 123, p. 440; ALEICAN, II, m. 762).

Com a dades només il·lustratives, comptem 379.000 ocurrences a la xarxa per a *arc de Sant Martí* i 17.400 per a *arc iris* (consulta: 25 octubre 2009).

[26]

Fa beurer ben clarament/ Que 's contra Vos impotent/ L'art, la forsa y la ciencia: etc./ Vostra excelsa Aparicio Es *arch Iris* de bonansa Quens duna plena (*Goigs de Solsona*, 1880, p. 247).

[27]

La construcció moderna, capritxosa, sense estil definit, lliga bé ab aquestes indefinibles combinacions d'estrelles, cícrcols, rombos quadrats y greques, pintades ab tots los colors del *arch iris* y daurades ab tots los tons del preciós metall; més si de mi depengués, jamay s'emplearia en cap de les velles iglesies (Lluís Maria Vidal, 1896, p. 96).

[28]

reflectaven, com un mirall sens taca, el món que veien néixer, amb els colors de l'*arc iris* (Rusiñol, *Oracions*, 1949 [1897], p. 25).⁴³

[29]

Gorien les malalties/ dels homes y dels cavalls,/ perqu'en el front hi portaven/ l'*arch-iris* de santedat

[...] aquell mirall mig fosch núvols del cel pintats de color d'èter prenent formes estranyes, sublimes terenyines d'*arch iris* fonentse en aquella immensitat feta de boyra (Víctor Balaguer, *Poesies*, 1916?, p. 71 i 114).

[30]

CAMALÓ. ¿Per que no m'ho deyan que volian un *arch iris*?

DON JOSEP. Es veritat... ¿Que també s'estila això?

CAMALÓ. ¿D'ont els ha tret aqueta esquirols?

(Apel·les Mestres, *Tres y no res*, 1926 [1918]).

[31]

[...] de llàgrimes divines/ li feia nimbe entorn l'*arc iris* de la pau (Costa i Llobera, *Líriques*, 1923, p. 63).

[32]

NOIA: (*Repasant les banderes.*) Vermell, verd, blau, groc, violeta...

NOI: Com l'*arc iris* que s'estén fent un pont (Brossa, *Teatre complet*, 1975, p. 426).

[33]

Mentre seguia amb el punter la volta de colors de l'*arc iris*, em semblava que volava per entre el verd i el morat, el groc i el rosa (Rodoreda, *Quanta, quanta guerra*, 1980, p. 29).

43. Cf. a la mateixa obra: «A L'ARC DE SANT MARTÍ [títol de la composició]. [...] els set colors de l'*iris*, estesos [...]» (p. 59).

[34]

els grans cardots mutants color de púrpura i les ginesteres en perpètua mutació semilenta a tots els colors de l'*arc iris* (Perucho, *Obres completes*, 1985, p. 38).

14. A TALL DE CONCLUSIONS

Les dades que hem aportat conviden a considerar la possibilitat que *ratlla de Sant Martí* i, potser també, *arquet de Sant Martí*, *pont de Sant Martí* i *arc de Sant Joan* poguessen incloure's al diccionari normatiu. Especialment la primera té una extensió i un arrelament en la cultura popular molt important: una bona part del sud i del nord del País Valencià, el tortosí, part del català nord-occidental i Eivissa. Ha tingut i té conreu literari notable. *Arquet de ~* és característica de la Catalunya del Nord, on fa continuïtat amb l'occità. *Pont de ~* ocupa una regió important, que abasta part del català nord-occidental i el nord del central (i punts de la Catalunya del Nord). *Arc de Sant Joan*, germana de l'aragonès *arco de San Juan* (o *Chuan*), és viva encara a l'extrem occidental del país i compta amb documentació molt antiga. Com hem vist, a la vora d'aquestes denominacions, n'hi ha moltes altres de gran valor lingüístic i cultural; són, però, d'àmbit territorial més restringit.

Hem pogut recercar dades d'interès sobre altres denominacions aplegades (en aquest cas sí) pel diccionari normatiu. *Iris* és denominació antiga però d'ús formal. *Arc iris* no sembla atestada en català fins a èpoques tardades i deu ser inspirada per l'espanyol *arco iris* (com de fet es diu predominantment allà on aquest barbarisme ha desplaçat les denominacions tradicionals); tot i així, ha tingut i té conreu literari. *Arc del cel* no deu haver tingut gaire ús en català.

L'*arc de Sant Martí*, divers en colors i, com hem vist, en noms, és una bona representació de la diversitat: també de la diversitat lingüística, de la diversitat d'accents i de paraules.

JOSEP MARTINES
Universitat d'Alacant
Institut d'Estudis Catalans

ESTUDIS CITATS

ALC = GRIERA, Antoni (1962). *Atlas lingüístic de Catalunya*. Barcelona: Polígrafa. 8 v.
ALDC = VENY, Joan; PONS, Lúdia (2001-2008). *Atles lingüístic del domini català*. Vol. I, II, III i IV. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

- ALE = *Atlas Linguarum Europae. Sous la red. de Mario Alinei et al.* Vol. I. Assen; Maastricht; Roma: Van Gorcum.
- ALEANR = ALVAR, Manuel; LLORENTE, Antonio; BUESA, Tomás (1979-1993). *Atlas lingüístico y etnográfico de Aragón, Navarra y Rioja*. Madrid: Institución Fernando El Católico. 12 v.
- ALECMAN = GARCÍA MOUTON, Pilar; MORENO FERNÁNDEZ, Francisco (1988-2002). *Atlas lingüístico (y etnográfico) de Castilla-La Mancha* [en línia]. Universidad de Alcalá. <<http://www2.uah.es/alecman>> [Consulta: 25 abril 2009]
- ALEG = SÉGUY, Jean; ALLIÈRES, Jacques; RAVIER, Xavier (1954-1973). *Atlas linguistique et ethnographique de la Gascogne*. París: Centre National de la Recherche Scientifique. 6 v.
- ALEICAN = ALVAR, Manuel (1975-1978). *Atlas lingüístico y etnográfico de las Islas Canarias*. Madrid: Ediciones del Excmo. Cabildo Insular de Gran Canaria. 3 v.
- ALELOc = RAVIER, Xavier (1978-1993). *Atlas linguistique et ethnographique du Languedoc occidental*. París: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique. 4 v.
- ALELOr = BOISGONTIER, Jacques (1981-1986). *Atlas linguistique et ethnographique du Languedoc oriental*. París: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique. 3 v.
- ALF = GILLIÉRON, Jules; EDMONT, Edmond (1902-1914). *Atlas linguistique de la France*. París: H. Champion. 13 v.
- ALINEI, Mario (1981a). «Osservazioni sul rapporto semantico fra 'arcobaleno' e 'itterizia' in Latino e nei dialetti e folklore italiani». *Quaderni di Semantica*, 2, p. 99-110.
- (1981b). «Tre studi onomasiologici sull'arcobaleno: Presentazione». *Quaderni di Semantica*, 2, p. 51-53.
- (1983). «Cartes I.6-I.9, *Arc-en-ciel*». A: ALINEI, Mario (ed.). *Atlas Linguarum Europae (ALE)*. Vol. I, 6, «Commentaires». Assen; Maastricht; Roma: Van Gorcum, p. 47-80.
- (1984a). «I nomi dell'arcobaleno in Europa: Una ricerca nel quadro dell'ALE». A: *Diacronica, sincronica e cultura: Saggi linguistici in onore di Luigi Heilmann*. Brescia: La Scuola, p. 365-384.
- (1984b). «Alcuni nomi italiani dell'arcobaleno». *Revue de Linguistique Romane*, 48, p. 161-165.
- ALPI-PV = *Atlas lingüístico de la Península Ibérica (ALPI): Edició i estudi del País Valencià*. Tesi doctoral de Vicent-Ferran Garcia Perales. València: Universitat de València, 2001.
- ALPO = GUITER, Henri (1966). *Atlas linguistique des Pyrénées orientales*. París: Centre National de la Recherche Scientifique.
- ALTA = NAVARRO GÓMEZ, Pere (1996). *Els parlars de la Terra Alta*. Vol. 2: *Atles lingüístic de la Terra Alta (ALTA)*. Tarragona: Diputació de Tarragona.
- ALVAR, Manuel (1954). «Dos cortes sincrónicos en el habla de Graus: 1. La misión de J. Saroiandy. 2. El *Atlas lingüístic de Catalunya*». *Archivo de Filología Aragonesa*, VI, p. 7-74.
- (1978a). «Repertorio Ansotano. Encuestas de 1950». *Archivo de Filología Aragonesa*, XXII-XXIII, p. 21-48.
- (1978b). «Breve vocabulario de la Navarra nordoriental». *Archivo de Filología Aragonesa*, XXII-XXIII, p. 251-298.
- (1985-1989). *Léxico de los marineros peninsulares*. Madrid: Arco/Libros. 4 v.
- ALW = *Atlas linguistique de la Wallonie*. Vol. 3: *Les phénomènes atmosphériques et les divisions du temps*. Ed. a càrrec d'Élisée Legros. Lieja: H. Vaillant-Carmanne, 1955.

- AMADES, Joan (1930). «Astronomia i meteorologia populars». BDC, vol. 18.
- ARNAL PURROY, María Luisa (2003). *Diccionario del habla de la Baja Ribagorza occidental (Huesca)*. Saragossa: Gara d'Edicions: Institución Fernando El Católico.
- BADIA I MARGARIT, Antoni Maria (1948). *Contribución al vocabulario aragonés moderno*. Saragossa: Consejo Superior de Investigaciones Científicas. (Monografías de la Estación de Estudios Pirinaicos)
- (1950). *El habla del valle de Bielsa*. Barcelona: CSIC.
- BÄHR, Gerhard (1931). «El arco iris y la vía láctea en Guipúzcoa». *Revista Internacional de Estudios Vascos*, 22, p. 397-414.
- BARCELÓ I ÀLVAREZ, Àngel (1992). «Tradició oral de la comarca de Tortosa». A: *Dites, cobles i rondalles*. Tortosa: Servei de Català de Tortosa, p. 259-294.
- BARCOS, Miguel Àngel (2007). *El aragonés ansotano: Estudio lingüístico de Ansó y Fago*. Saragossa: Gara d'Edicions: Institución Fernando El Católico.
- BARNILS, Pere (1914). «Fòssils de la Llengua, I». BDC, II, p. 7-23.
- BAYERRI, Enric (1933-1954). *Historia de Tortosa y su comarca*. Vol. I (1933), vol. II (1934), vol. III (1935), vol. IV (1943), vol. V (1954) i vol. VI (1954). Barcelona: Balmes.
- (1936-1979). *Refraner català de la comarca de Tortosa*. Vol. I (1936) i vol. II-IV (1979). Tortosa: La Gràfica (vol. I) i Cooperativa Gràfica Dertosense (vol. I-IV).
- BDC = *Butlletí de Dialectologia Catalana*.
- BÉJOINT, Henri (2000). *Modern Lexicography: An Introduction*. Oxford; Nova York: Oxford University Press.
- BELTRAN I CALVO, Vicent (2005). *El parlar de la Marina Alta: El contacte interdialectal valencianobaleàr*. Alacant: Universitat d'Alacant, Departament de Filologia Catalana.
- BELTRAN, Joan; PANISELLO, Josep (2002). *Cruïlla: Curs de llengua*. Benicarló: Alambor.
- BLAS, Fernando; ROMANOS, Fernando (2005). *El aragonés de Baixo Peñas: Localidades de Sobrarbe situadas en las faldas de Peña Montañesa*. Saragossa: Gara d'Edicions: Institución Fernando El Católico.
- BOSCH, Vicent (1929). «Vocabulari de Fonz». *Anuari de l'Oficina Romànica de Lingüística i Literatura* [Barcelona], vol. II.
- BRUGUERA, Jordi (1991). *Llibre dels fets del rei en Jaume*. Vol. I. Barcelona: Barcino.
- (1999). *El vocabulari del «Llibre dels fets» del rei en Jaume*. València: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana; Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- BUESA OLIVER, Tomás (1989). *Estudios filológicos aragoneses*. Saragossa: Universidad de Zaragoza.
- BUJ, Àngela (2007). «De Tortosa a Benassal: aportacions al *Diccionari de la llengua catalana de l'Institut d'Estudis Catalans*». A: ARAGONÉS SALVAT, Albert (ed.). *10 anys del 'Diccionari de la llengua catalana' de l'Institut d'Estudis Catalans 1995-2005*. Alcanar: CEL, p. 29-50.
- CABRÉ, M. Teresa (2007). «Términos y palabras en los diccionarios». A: CUARTERO OTAL, Juan; EMSEL, Martina (ed.). *Vernetzungen: Bedeutung in Wort, Satz und Text. Festschrift für Gerd Wotjak zum 65. Geburtstag*. Frankfurt: Peter Lang, p. 71-84.
- CARRERAS CANDI, Francesc (1908). «Sant Martí y la sua catalana espasa». *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, XVIII, p. 15-22.
- CASANOVA, Emili (1996). «Aportacions d'Enric Valor a la lexicografia catalana: el *Vocabulari Castellut* de 1948, d'Enric Valor i Josep Giner». A: *Simposi Enric Valor. Actes*. Alacant: Diputació d'Alacant, p. 157-180.

- CASTAÑER MARTÍN, Rosa M. (2004). «El cheso en sus manifestaciones literarias: “Las follas de los árbols”, de Veremundo Méndez Coarasa». A: ENGUITA UTRILLA, José M. (ed.). *Jornadas sobre la variación lingüística en Aragón a través de los textos*. Saragossa: Institución Fernando El Católico, p. 255-277.
- COLL ALTABÁS, Benito (1902). *Colección de voces usadas en la Litera*. Saragossa: Imprenta del Hospicio Provincial, 1902. [Inclòs dins la segona edició del *Diccionario de voces aragonesas* de José Borao, Saragossa, 1908]
- COLÓN, Germà (2007). «De postergats i afavorits. El cas d'empomar, agafar al vol». *Els Marges*, 81, p. 43-45.
- COLÓN, Germà; SOBERANAS, Amadeu-J. (1985). *Panorama de la lexicografia catalana*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- COROMINES, Joan (1990). *El parlar de la Vall d'Aran: Gramàtica, diccionari i estudis lexicals sobre el gascó*. Barcelona: Curial.
- CUBELLS BARTOLOMÉ, Olga (2005). *Els parlars de la Ribera d'Ebre: Estudi geolingüístic* [en línia]. Tesi doctoral. Tarragona: Universitat Rovira i Virgili. Facultat de Lletres. Departament de Filologia Catalana. <<http://www.thesisenxarxa.net/>>.
- DAguiló = AGUILÓ I FUSTER, Marian (1914-1934). *Diccionari Aguiló*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- DALibèrt = ALIBÈRT, Loïs (1988). *Dictionnaire occitan-français d'après les parlers languedociens*. 2a ed. Tolosa de Llenguadoc: Institut d'Estudis Occitans.
- DAMat-Esteve-Bellvitges-Juglà = AMAT, Fèlix; ESTEVE, Joaquim; BELLVITGES, Josep; JUGLÀ, Antoni (1803-1805). *Diccionario catalán-castellano-latino*. Barcelona: Tecla Pla viuda.
- DAndolz = ANDOLZ, Rafael (1992). *Diccionario aragonés: Aragonés-castellano, castellano-aragonés*. 4a ed. Saragossa: Mira.
- DBalari = *Diccionario Balari. Inventario lexicográfico de la lengua catalana compilado por el Dr. D. José Balari y Jovany y dispuesto para su publicación por el Dr. D. Manuel de Montoliu*. Barcelona: Imp. Elzeviriana y Libr. Camí.
- DCVB = ALCOVER, Antoni Maria; MOLL, Francesc de Borja; SANCHIS GUARNER, Manuel (1930-1962). *Diccionari català-valencià-balear*. Palma de Mallorca: Moll. 10 v. També disponible en línia a: <<http://dcvb.iec.cat/>>.
- DDLc = *Diccionari descriptiu de la llengua catalana*. RAFEL, Joaquim (dir.). Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. També disponible en línia a: <<http://dcc.iec.cat/ddlc/index.asp>>.
- DECat = COROMINES, Joan (1980-1991). *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona: Curial. 10 v.
- DFabra = FABRA, Pompeu (1988). *Diccionari general de la llengua catalana*. 24a ed. Barcelona: EDHASA.
- DFiguera = FIGUERA, Pere Antoni (1840). *Diccionari mallorquí-castellà*. Palma de Mallorca: Impremta i Llibreria de Esteve Trias.
- DHonorat = HONNORAT, S. J. (1846-1847). *Dictionnaire provençal-français ou, Dictionnaire de langue d'oc ancienne et moderne*. Digne: Repos: Imprimeur-Libraire-éditeur.
- Diccionari de l'Enciclopèdia Catalana* [en línia]. Grup Enciclopèdia Catalana <<http://ec.grec.net/lexicx.jsp?GECART=0114113>> [Consulta: 30 octubre 2009].
- DIEC = *Diccionari de la llengua catalana*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. 1a ed., 1995 i 2a ed., 2007.
- DLabèrnia = LABÈRNIA I ESTELLER, Pere (1839-1840). *Diccionari de la llengua catalana*. Barcelona: Estampa dels Hereus de la Vda. Pla.

- DLevy* = LEVY, Emil (1909). *Petit dictionnaire provençal-français*. Heidelberg. [Ed. facsímil de Culture Provençale et Méridionale, Marcel Petit, Raphèle-les-Arles, 1980]
- DMartíGadea* = MARTÍ GADEA, Joaquim (1891). *Diccionario general valenciano-castellano*. València: Imprenta de José Canales Romá.
- DMistral* = MISTRAL, Frédéric (1878-1886). *Lou Tresor dóu Felibrige ou Dictionnaire provençal-français*. Vol. I i II. Ais de Provença. [Ed. facsímil d'ÉDISUD, La Calade, Ais de Provença, 1979]
- DNiçard* = TOSCANO, Teinat (2009). *Diccionari de Lengua d'Òc d'après lo dialecte niçard* [en línia] <<http://textoc.ifrance.com>> [Consulta: 30 octubre 2009].
- DOM = STEMPER, Wolf-Dieter (dir.), KRAUS, Claudia; PETER, Renate; TAUSEND, Monika (2009). *Dictionnaire de l'occitan médiéval* [en línia]. <<http://www.dom.badw-muenchen.de/index.htm>> [Consulta: 31 octubre 2009].
- DPalay* = PALAY, Simin (1991). *Dictionnaire du béarnais et du gascon modernes (Bassin Aquitain)*. París: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique.
- DRAE = REAL ACADEMIA ESPAÑOLA (1984). *Diccionario de la lengua española*. 20a ed. Madrid.
- DRaynouard* = RAYNOUARD, François J. M. (1838-1840). *Lexique roman ou dictionnaire de la langue des troubadours comparés avec les autres langues de l'Europe latine*. Vol. II (1838) i III (1840). París: Chez Silvestre, Libraire.
- DSaura* = SAURA, Jaume Àngel (1886 [1851]). *Novíssim diccionari manual de las llenguas catalana-castellana*. Barcelona: Llibreria d'Esteve Pujal, editor.
- FABRA, Pompeu (1920). «La tasca dels escriptors valencians i balears». A: *La llengua catalana i la seva normalització*. Ed. a cura de Francesc Vallverdú. Barcelona: Edicions 62: La Caixa.
- FARNÉS, Sebastià (1992). *Paremiologia catalana comparada*. Vol. I. Ed. a cura de Jaume Vidal Alcover, Magí Sunyer, Josep Lluís Savall i Josep Maria Pujol. Barcelona: Columna.
- FARRÀS I MUNTÓ, Elvira (1998). *Ribera amunt són les boniques: Refranys i dites de l'Alt Pirineu català*. Tremp: Garsineu.
- FERRANDO, Antoni (2001). «Aproximació dialectològica al *Llibre dels fets*, de Jaume I». *Arxiu de Textos Catalans Antics*, xx, p. 511-531.
- FERRANDO, Antoni; ESCARTÍ, Vicent Josep (cur.) (1995). *Llibre dels fets de Jaume I*. Catarroja; Barcelona: Afers. [Versió actualitzada; conté introducció i transcripció]
- FERRANDO, Antoni; NICOLÁS, Miquel (2005). *Història de la llengua catalana*. Barcelona: Pòrtic: UOC.
- GAIDOZ, Henri [et al.] (1981). «L'arc-en-ciel». *Quaderni di Semantica*, II, 1, p. 111-146. [Reproducció de materials publicats a *Mélusine*, II (1884-1885) i III (1886-1887)]
- GARCÉS, Agliberto (2002). *Fraseología de habla popular aragonesa*. Ed. de Francho Nagore Laín. Osca: Diputación de Huesca: Publicacions d'o Consello d'a Fabla Aragonesa.
- GARCÍA MOUTON, Pilar (1984). «El arco iris: geografía lingüística y creencias populares». *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares*, xxxix, p. 169-190.
- GARCÍA SORIANO, Justo (1980 [1932]). *Vocabulario del dialecto murciano*. Ed. de José Muñoz Garrigós. Murcia: Editorial Regional de Murcia. [1a ed. de 1932, *Vocabulario del dialecto murciano. Con un estudio preliminar y un apéndice de documentos regionales*. Madrid: RAE]
- GARGALLO, José Enrique (2004). *Habla y cultura popular en el Rincón de Ademuz*. Madrid: CSIC.

- GARGALLO, José Enrique (2006). «Quan surt la ratlla de Sant Martí... Refranes romances el arco iris, meteorologia y cultura popular». *Quaderni di Semantica: Rivista Internazionale di Semantica Teorica e Applicata*, vol. 27, núm. 1-2, p. 301-320.
- (2007). «Alba ròya pel maitino... Refranys del calendari i meteorològics al DECat de Joan Coromines». A: *Miscel·lània Gulsoy*. Vol. III. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. (Estudis de Llengua i Literatura Catalanes; VL), p. 197-214.
- GARGALLO, José Enrique; PRADILLA, Miquel Àngel (1997). *El joc ancestral de la paraula: Llengua, cultura popular i refranyer a Rossell (Baix Maestrat)*. Benicarló: Alambor.
- GIMENO, Lluís (2007). «Els autors castellanencs Joaquim Garcia Girona i Josep Pascual Tirado, i el diccionari normatiu». A: ARAGONÉS SALVAT, Albert (ed.). *10 anys del 'Diccionari de la llengua catalana' de l'Institut d'Estudis Catalans 1995-2005*. Alcanar: CEL, p. 51-63.
- GINEBRA, Jordi; SOLÀ, Joan (2007). *Pompeu Fabra: Vida i obra*. Barcelona: Teide.
- GIRALT, Javier (2005). *Lèxic de la Llitera*. Lleida: Comarca de la Llitera: Milenio.
- GÓMEZ ORTÍN, Francisco (1991). *Vocabulario del noroeste murciano*. Múrcia: Editora Regional de Murcia.
- (2004). «El dialecto murciano y sus variedades» [en línia]. *Tonos Digital: Revista Electrónica de Estudios Filológicos*, núm. 8. <<http://www.um.es/tonosdigital/znum17/index.htm>>.
- GOMIS I MESTRES, Cels (1888). *Meteorologia y agricultura populars ab gran nombre de confrontacions*. Barcelona: Biblioteca Popular de l'Associació d'Excursions Catalana. [N'hi ha una edició augmentada a càrrec de Cels Gomis i Serdañons, Barcelona: Altafulla, 1998]
- GOMIS I SERDAÑONS, Cels (1998). *Meteorologia i agricultura populars: Recull d'aforismes, modismes, creences i supersticions referents a la meteorologia i a l'agricultura a l'entorn dels anys 1864 a 1915*. Barcelona: Altafulla.
- GRIERA, Antoni (1966-1970). *Tresor de la llengua, de les tradicions i de la cultura popular de Catalunya*. Barcelona: Polígrafa. 14 v.
- HAENSCH, Günther (2003 [1960]). *Las hablas de la Alta Ribagorza*. Saragossa: Gara d'Edicions: Institución Fernando El Católico. [Hi ha l'edició de 1960. «Las hablas de la Alta Ribagorza (segunda parte)». *Archivo de Filología Aragonesa*, XII, p. 117-250]
- KNÖRR, Henrike (2001). «Astronomy and Basque language». *Fontes Linguae Vasorum: Studia et Documenta*, any 33, núm. 88, p. 403-416.
- LAMUELA, Xavier; MURGADES, Josep (1984). *La teoria de la llengua literària segons Fabra*. Barcelona: Quaderns Crema.
- Léxico de los marineros peninsulares*. V. ALVAR, Manuel (1985).
- LLATAS, Vicente (1959). *El habla del Villar del Arzobispo y su comarca*. Vol. I i II. València: Institución Alfonso El Magnánimo.
- Lou Pichot Tresor* = FOURVIÈRES, Xavier de (1853-1912). *Lou Pichot Tresor: Dictionnaire provençal-français & français-provençal*. Avinyó: Aubanel Frères.
- MALM = *Micro atlas lingüístico del murciano*. V. SEMPÈRE, Juan Antonio (1995).
- MARSÀ, Francisco (1955). «San Martín y la toponimia catalana». *Miscelánea filológica dedicada a Mons. A. Griera*. Vol. II. Barcelona: Instituto Internacional de Cultura Románica, p. 81-102.
- MARTÍ I CASTELL, Joan (1986). «Dialectologia social. Estudis de les localitats de Marçà, la Torre de Fontaubella, Margalef de Montsant i Alò». A: VENY, Joan; PUJALS, Joan M. (ed.). *Actes*

- del Setè Col·loqui de Llengua i Literatura Catalanes*. Barcelona: Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 545-583.
- MARTINES, Josep (2006). «Els clàssics literaris i les llengües nacionals: el *Quixot* i el *Tirant*». A: BALAGUER, Enric (ed.). *El Quixot i els clàssics valencians*. Alacant: Universitat d'Alacant, p. 35-79.
- [en premsa]. *El lèxic català i l'aragonès al País Valencià: Un contacte multiseccular*. València: Universitat de València.
- MERCADAL, Manuel (2004). *Vocabulario de la Sexma de la Honor de Huesca del Común (Teruel)*. Saragossa: Institución Fernando El Católico.
- MERIAN, Samuel (1914). *Die französischen Namen des Regenbogens*. Halle: Druck von Ehrhardt Karras GMBH.
- MORANT, Ricard; PEÑARROYA I PRATS, Miquel (1995). *Llenguatge i cultura: Per una ecologia lingüística*. València: Universitat de València.
- MOREU-REY, Enric (1986). «La devoció popular a Sant Martí de Tours». A: BADIA, Lola; MAS-SOT I MUNTANER, Josep (ed.). *Estudis de literatura catalana en honor de Josep Romeu i Figueras*. Vol. II. Barcelona: Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes: Universitat Autònoma de Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 147-186.
- (1987). «Un sant cavaller: Sant Martí de Tours. L'espasa de Sant Martí». A: *Studia in honore prof. M. de Riquer*. Vol. II. Barcelona: Quaderns Crema, p. 665-686.
- MOSTOLAY, Jesús de (2007). *El aragonés de El Somontano de Barbastro*. Osca: Aneto Publicaciones: Diputación de Huesca: Ayuntamiento de Adahuesca.
- NADAL, Josep (1992). *Llengua escrita, llengua nacional*. Barcelona: Quaderns Crema.
- NEBOT CALPE, Natividad (1986). «Léxico referente al tiempo, a los accidentes geográficos, a la naturaleza del suelo y agricultura del Alto Mijares y del Alto Palancia (Castellón)». *Archivo de Filología Aragonesa*, xxxviii, p. 123-185.
- ORTUÑO, Miguel; ORTÍN, Carmen (1999). *Diccionario del habla de Yecla*. Yecla: Ayuntamiento de Yecla: Real Academia Alfonso X El Sabio.
- PANISELLO, Josep; BELTRAN, Joan (2002). *Aïnes: Exercicis de llengua i claus de correcció*. Benicarló: Alambor.
- PÉREZ GIL, Miguel Ángel (1995). *El habla, historia y costumbres de Oseja y Trasobares*. Saragossa: Diputación de Zaragoza.
- POU, Onofre (1575). *Thesaurus puerilis*. València.
- QUINTANA, Artur (1993). «Encara més capcirs: els parlars orientals de Sarró (Baixa Ribagorça Occidental)». A: *Miscel·lània Jordi Carbonell*. Vol. 6. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. (Estudis de Llengua i Literatura Catalanes; XXVII), p. 271-308.
- RAFEL, Joaquim (2005). *Lexicografia*. Barcelona: UOC.
- (2012). «L'obra lexicogràfica de Fabra i les tendències de la lexicografia actual». A: PRADILLA CARDONA, Miquel Àngel (ed.). *Fabra, encara. Actes del III Col·loqui Internacional «La lingüística de Pompeu Fabra»* (Tarragona, 17, 18 i 19 desembre 2008). Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. [Agraïm a l'autor la possibilitat de llegir el manuscrit d'aquest treball]
- RECASENS, Daniel (1991). *Fonètica descriptiva del català*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- Refranyer temàtic* [en línia]. <<http://refranyer-tematic./05/pluja.html>>, <<http://refranyer-tematic.blogspot.com/2008/11/sant-mart.html>> i <<http://refranyer-tematic.blogspot.com/search/label/arc%20iris>>.

- RÍOS, Paz (1997). *Bocabulario d'o Semontano de Balbastro (de Salas Altas y a redolada)*. Osca: Publicacions d'o Consello d'a Fabla Aragonesa.
- ROBEZ-FERRARIS, Jacqueline (1995). *Particularités du français parlé dans la région de Morez, Haut-Jura*. Grenoble: Éditions Littéraires et Linguistiques de l'Université de Grenoble.
- ROCAS, I. (1915). «Aclariments. Sobre BUTLLETÍ, II, 7 ss.». BDC, III, p. 52.
- ROHLFS, Gerhard (1979 [1939]). «El problema de la "Vetula"». A: *Estudios sobre el léxico románico*. Traducció de Manuel Alvar. Madrid: Gredos. [Publicat el 1939, «Romanischer Volksglaube um die Vetula». *Archiv für das Studium der neueren Sprachen*, CLXXV, p. 65-75]
- (1985). *Diccionario dialectal del Pirineo Aragonés*. Saragossa: Institución Fernando El Católico.
- ROIG, Emerencià; AMADES, Joan (1926). «Vocabulari de la pesca». *Butlletí de Dialectologia Catalana* [Barcelona: Institució Patxot], XIV.
- ROMANOS, Fernando; LOZANO, Javier (2003). *Al límite: La pervivencia del aragonés en las comarcas del norte de Zaragoza*. Saragossa: Diputación de Zaragoza.
- RULL, Xavier (2007). «El vocabulari especialitzat i altres aportacions en el diccionari normatiu». A: ARAGONÉS SALVAT, Albert. *10 anys del 'Diccionari de la llengua catalana' de l'Institut d'Estudis Catalans 1995-2005*. Alcanar: CEL, p. 65-75.
- SANELO = GULSOY, Joseph (1964). *El «Diccionario valenciano-castellano» de Manuel Joaquín Sanelo. Edición, estudio de fuentes y lexicología*. Castelló de la Plana: Societat Castellonenca de Cultura.
- SANNA, Josep (1988). *Diccionari català de l'Alguer*. L'Alguer; Barcelona: Fundació del II Congrés de la Llengua Catalana.
- SEGURA, Carles (1996). *Estudi lingüístic del parlar d'Alacant*. Alacant: Diputació d'Alacant.
- (2003). *Una cruïlla lingüística: Caracterització del parlar del Baix Vinalopó*. Alacant: Universitat d'Alacant. Departament de Filologia Catalana.
- SEMPERE, Juan Antonio (1995). *Geografía lingüística del murciano con relación al substrato catalán*. Múrcia: Real Academia Alfonso X El Sabio.
- SISTAC, Ramon (1993). *El ribagorçà a l'Alta Llitera: Els parlars de la vall de la Sosa de Peralta*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- SOLÀ, Joan (1987). *L'obra de Pompeu Fabra*. Barcelona: Teide.
- TISSOT, Joseph (1865). *Le patois des Fourgs*. París: A. Durand.
- VALOR, Enric (1979). *Curs mitjà de gramàtica catalana referida especialment al País Valencià*. 2a ed. València: 3 i 4. [1a ed. de 1977]
- (1988). *Vocabulari fonamental*. Barcelona: Plaza & Janés.
- VELASCO GONZÁLEZ, Alberto (2007). «Culte, devoció i iconografia de sant Martí a Catalunya en època medieval: el retaule de sant Martí d'Escalarre». A: *El camí de Sant Jaume i Catalunya. Actes del congrés internacional celebrat a Barcelona, Cervera i Lleida, els dies 16, 17 i 18 d'octubre de 2003*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 441-461.
- VENY, Joan (1980). «Sobre occitanismes del rossellonès». A: BRUGUERA Jordi; MASSOT I MUNTANER, Josep (ed.). *Actes del Cinquè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes. Andorra, 1-6 d'octubre de 1979*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 441-489.
- (1991). «Petges aragoneses en els dialectes catalans meridionals». A: VENY, Joan. *Mots d'ahir i mots d'avui*. Barcelona: Empúries, p. 97-114.

VENY, Joan (2001). *Llengua i entorn natural*. Barcelona: Edicions 62.
Vocabulari Faraudo = FARAUDO DE SAINT-GERMAIN, Lluís. *Vocabulari de la llengua catalana medieval de Lluís Faraudo de Saint-Germain* (en construcció) [en línia]. Sota la direcció de Germà Colón. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. <<http://www.iec.cat/faraudo/default.asp#top>> [Consulta: 24 agost 2009].

FONTS CITADES

- AGUSTÍ, Miquel (1618). *Llibre dels secrets d'agricultura, casa rústica i pastoril*. Barcelona: Estampa de Esteve Liberòs. Edició i estudis preliminars de Lluís Argemí, Joaquim Garriga, Modest Prats, Albert Rossich i Amadeu-J. Soberanas. Barcelona: Altafulla.
- ALABART, Gumersind (1917). «Exposició sobre lo libre *De civitate Dei* de Sant Agustí». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, IX, p. 41-62, 125-135 i 193-216.
- ALBEROLA, Estanislao (c. 1927). *Refraner valencià*. València: Arte y Letras.
- AMADES, Joan (2006 [1950]). *Costumari català: El curs de l'any*. Barcelona: Edicions 62. 5 v. [Ed. facsímil]
- ARCA, Antoni (1990). *La cançó de «Lo robatori de l'arc de Sant Martí»*. L'Alguer: APEUS.
- BADARE = *Base de datos sobre refranes del calendario y meteorológicos en la Romania*. GARGALLO, José Enrique (dir.) [en línia]. <<http://stel.ub.edu/badare/>> [Consulta: 17 agost 2009].
- BALAGUER, Víctor (1897). *Romiatge de l'ànima*. Barcelona: Tipolitografia de L. Tasso.
- (1916?). *Poesies*. Barcelona: Il·lustració Catalana.
- BOCCACCIO, Giovanni (1992). *Corbaccio*. Ed. de Vittore Branca. Torí: Giulio Einaudi.
- BOFARULL, Antoni de (1859). *Los trovadors moderns: Col·lecció de poesías catalanas, compostas per ingenis contemponáneos*. Barcelona: Llibreria Nacional y Estrangera de Salvador Manero.
- Breviari d'amor* (occità) = *Le «Breviari d'amor» de Matfre Ermengaud suivi de sa lettre a sa sœur*. Ed. a cura de Gabriel Zaïs. Vol. I i II. Besiers; París: Leipzig, A. FRANCK'sche Verlagshamllung, 1862-1881.
- BROSSA, Joan (1975). *Teatre complet*. Barcelona: Edicions 62.
- BRUGUERA, Jordi (1991). *Llibre dels fets del rei en Jaume*. Vol. II. Barcelona: Barcino.
- BURGUET MOCHOLÍ, Isabel; CARDONA GERADA, Maria Lluïsa; PARDO PASCUAL, Josep (1988). *El món mariner valencià*. València: Generalitat Valenciana.
- CANALS, Antoni. *Scala de contemplació*. Ed. a cura de Juan Roig Gironella (1972 i 1973). «La *Scala de contemplació* de Antonio Canals y la corriente de la *devotio moderna*». *Analecta Sacra Tarraconensia*, XLV, p. 33-85, i «La *Scala de contemplació* de Antonio Canals». *Analecta Sacra Tarraconensia*, XLVI, p. 129-263.
- Cançoneret de Ripoll* = BADIA, Lola (ed.) (1983). *Poesia catalana del s. XIV. Edició i estudi del Cançoneret de Ripoll*. Barcelona: Quaderns Crema.
- CICA = *Corpus informatitzat del català antic*. TORRUELLA, Joan (dir.); PÉREZ SALDANYA, Manel; MARTINES, Josep. Selecció de textos a càrrec de Vicent Martines [en línia]. <<http://lexicon.uab.cat/cica>> [Consulta: 20 agost 2009].
- COSTA I LLOBERA, Miquel (1923). *Líriques*. Barcelona: Editorial Catalana.

- CTILC = *Corpus Textual Informatitzat de la Llengua Catalana*. RAFEL, Joaquim (dir.) [en línia]. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. <<http://ctilc.iec.cat/>>.
- Espill* = ROIG, Jaume (c. 1460). *Espill*. Ed. d'Anna Isabel Subirats. [Agraïm a l'autora d'aquesta edició la possibilitat de consultar-la]
- FRANCH, Narcís. *El «Corbatxo»*. Traducció al català del *Corbaccio* de Joan Boccaccio, s. XIV. Ed. a cura de Francesc de Borja Moll. Mallorca: Edicions de l'Obra del Diccionari, 1935.
- Goigs de Solsona* = FORNER, Climent; RAFART, Benigne (2001). *Goigs marians del Bisbat de Solsona*. Montcada i Reixac: Bisbat de Solsona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- JAIME GÓMEZ, José de; JAIME LORÉN, José María de (2002). *Refranero aragonés: Más de 5.500 refranes, aforismos, dichos, frases hechas, mazadas... originarios de Aragón*. Saragossa: Institución Fernando el Católico.
- LIBERA, Alain de (2007). *La filosofia medieval*. València: Universitat de València.
- Llibre del Tresor*. Versió catalana de Guillem de Copons. Ed. a cura de Curt J. Wittlin. Vol. I, II, III i IV. Barcelona: Barcino, 1980-1989.
- Manual de novells ardots* = SCHWARTZ LUNA, Federico; CARRERAS CANDI, Francesch (ed.). *Manual de novells ardots: vulgarment apellat Dietari del antich consell barceloní*. Vol. I (1892) i XXIII (1970). Barcelona: Imprenta de'n Henrich y Companyia: Institut Municipal d'Història.
- MARTÍNEZ KLEISER, Luis (1989 [1953]). *Refranero general ideológico español*. Madrid: Hermandado. [L'edició de 1953 es va publicar a la RAE]
- MASSOT I MUNTANER, Josep (1994). *Obra del cançoner de Catalunya. Materials*. Vol. IV, fascicle 2: *Inventari de l'Arxiu de l'obra del cançoner popular de Catalunya*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- MEIX I FUSTER, Carme (2007). *Collita de foc*. Valls: Cossetània: Ajuntament d'Ascó.
- MESTRES, Apel·les (1926 [1918]). *Tres y no res: pessa en un acte*. Barcelona: Llibreria Bonavia.
- METGE, Bernat. *Lo somni*. Ed. a cura de Júlia Butiñà. Madrid: Atenea, 2007.
- MOREIRA, Joan (1934). *Del folklore tortosí*. Tortosa: Querol.
- MORET, Hèctor (ed.) (1995). *Lo Molinar. Literatura popular catalana del Matarranya i Mequinensa*. 3: *Gèneres menors de la literatura popular*. Calceit: Instituto de Estudios Turolenses: Associació Cultural del Matarranya: Carrutxa.
- MORET, Xavier (ed.) (1997). *Blat colrat! Literatura popular catalana del Baix Cinca, la Llitera i la Ribagorça*. Osca: Instituto Altoaragoneses: Institut d'Estudis del Baix Cinca: Institut d'Estudis Ilerdencs: Diputació General d'Aragó.
- Ordenansas et costumaz de Tolosa* = NOULET, Jean-Baptiste (ed.) (1880). *Las Ordenansas et costumaz del Libre blanc, observadas de toda ancianetat, compausadas per las sabias femmas de Tolosa et redigidas en forma deguda per lor Secretary*. Montpellier: Société pour l'Étude des Langues Romanes; París: Maisonneuve et Cie.
- PERARNAU I ESPELT, Josep (1998). «La traducció catalana medieval del *Liber secretorum eventuum* de Joan de Rocatalhada». *Arxiu de Textos Catalans Antics*, XVII, p. 7-219.
- PERUCHO, Joan (1985). *Obres completes*. Vol. I. Barcelona: Edicions 62.
- PUJADES, Jeroni. *Dietari de Jeroni Pujades*. Vol. I (1601-1605), II (1606-1610) i III (1621-1625). Ed. a cura de Josep Maria Casas Homs. Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajuana, 1975.

- RIALC = *Repertorio informatizzato dell'antica letteratura catalana* [en línia]. Università di Napoli Federico II. Coordinació: Costanzo Di Girolamo (Università di Napoli Federico II); direcció: Lola Badia (Universitat de Barcelona) i Costanzo Di Girolamo (Università di Napoli Federico II). <<http://www.rialc.unina.it/index.html>> [Consulta: 20 agost 2009].
- RODOREDA, Mercè (1980). *Quanta, quanta guerra*. Barcelona: Club Editor.
- RUSINOL, Santiago (1949 [1897]). *Oracions*. Barcelona: Biblioteca Selecta.
- SÉBILLOT, Paul (1904). *Le Folk-lore de France*. París: E. Guilmoto.
- SERRANO, Sebastià (1985). *La paradoxa*. Barcelona: Planeta.
- TORRE, Alfonso de la (1484). *La visió delectable de Alфонço de la Torra, bachaller*. Barcelona: Matheu Vendrell. [Ed. facsimil, Barcelona, 1911]
- VALOR, Enric (1975-1982). *Obra literària completa*. Vol. I (1975), II (1976) i III (1982). València: Gorg.
- VIDAL, Lluís (1896). «Excursió a la Pica d'Estats». *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, any VI, núm. 21 (abril-juny).
- Vocabulari molt profitós per aprendre lo Català Alamany y lo Alamany Catalan*. Perpinyà: Joan Rosembach, 1502. Ed. facsimil de Pere Barnils. *Vocabulari català-alemany de l'any 1502*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1916.